

OSMANLI TARİHİNDE VERGİ İSYANLARI

Prof. Dr. Coşkun Can Aktan *
Araş. Gör. Dilek Dileyici **
Araş. Gör. Özgür Saraç ***

I- GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık 600 yüzyıllık geniş tarihinde devlete ve yönetime karşı bir çok isyanın ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu isyanların siyasi, dini, etnik ve ekonomik olmak üzere birçok boyutu vardır. Bu araştırmada Osmanlı Devleti'nde çeşitli dönemlerde yaşanan muhtelif vergi isyanları inceleme konusu yapılmaktadır. Bunun dışındaki isyan hareketleri ise araştırmamızın kapsamı dışında tutulmuştur.

Çalışmada önce Osmanlı Devleti'nde vergileme konusunda halka yapılan kötü muameleler hakkında bilgi verilmekte ve daha sonra da bu kötü muameleler nedeniyle ortaya çıkan isyan hareketleri özetlenmektedir.

II- VERGİLEME KONUSUNDA HALKA YAPILAN KÖTÜ MUAMELELER

Osmanlı Devleti'nde uygulanan vergi sisteminin temeli İslam vergi hukukuna dayalı olmakla birlikte uygulamada çok sayıda vergilere rastlanmıştır. Bu konuda yazılmış eserlere bakıldığında farklı konular üzerinden alınan çok sayıda vergilerin bulunduğu görülmektedir.¹ Temel olarak Osmanlı vergi sistemi, şer'i ve örfi vergilere dayanmıştır. Şer'i vergilere ilişkin hükümler fıkıh kitaplarında belirtilmiş ve bu vergiler kanunnamelere dayandırılmıştır. Örfi vergilerin bir kısmı kanunnamelere göre tahsil edilirken, bir kısmı ise kanunnamelere dayandırılmaksızın fermanlarla alınmıştır. Kanunnamelere dayandırılmadan tahsil edilen örfi vergilerden devletin bizzat kendisinin tahsil ettiği vergilere "tekalif-i divaniye", üst düzey yöneticilerin tahsil ettiği vergilere ise "tekalif-i şakka" adı verilmiştir.

Sabit bir miktarı veya oranı olmayan tekalif-i divaniyeler, önceleri savaş gibi olağanüstü durumlarda alınırken zamanla süreklilik kazanmıştır. Beylerbeyleri [1] ve sancakbeyleri [2] tarafından halktan çeşitli adlar altında kanunnamelere dayanmadan alınan tekalif-i şakkalara da her ne kadar engel olunmak istenmişse de, bu mümkün olamamış ve bu vergiler zamanla kabul görmüştür².

Vergi mükelleflerinin yükümlülükleri şer'i ve örfi vergilerle sınırlı kalmamıştır. Bu mali yükümlülükler yanında özellikle reaya[3]nın angarya olarak nitelendirilebilecek bedeni birtakım yükümlülükleri de olmuştur. Sınır boylarında ve bazı önemli askeri bölgelerde padişaha ve saray erkanına ait çayırların ve bağların bulunması, ortaya bu çayırların biçilmesi veya bağların

* Prof.Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Öğretim Üyesi.

** Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Araştırma Görevlisi.

***Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Araştırma Görevlisi.

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdurrahman Vefik Sayın, **Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 1999/352, Ankara, 1999; Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1977; Abdüllatif Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul: İşaret Yayınları: 39, Bilimsel Araştırma Dizisi: 6, 1990; Ziya Karamursal, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989; Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, 3. Kitap, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları No.1, İlim Araştırmalar Serisi No: 1, 1991.

² Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları**, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, 48-60.

işlenmesi gibi sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu bölgelere ait kanunnamelerde, reaya için yılın sınırlı bazı günlerinde bu işlerde çalışmak mecburiyetinin getirildiği bilinmektedir. Küçük bir zirai işletme teşkil edecek tarzda köylüye dağıtılmış olan reaya çiftlikleri yanında, tımar [4] sahiplerinin doğrudan doğruya kendi nam ve hesaplarına ziraat işleriyle meşgul olmalarına imkan verecek beylik, çiftlik ve çayırın bulunması neticesinde köylülere zaman zaman angarya çalışmaları yüklenmiştir³.

Aynı durum verginin tahsilinde yararlanılan iltizam usulünün⁴ uygulandığı dönemlerde de devam etmiştir. Vergilerin tahsil yetkisinin belirli bir bedel karşılığında “mültezim” adı verilen şahıslara verilmesini ifade eden iltizam usulünde, devlete en yüksek bedeli vermeyi taahhüt eden kişinin bu hakkı alması söz konusu olmuştur. 17. yüzyıldan itibaren önemli bir güç haline gelen mültezimler üzerinde devletin otoritesi zamanla zayıflamış ve kontrol edilemez hale gelmiştir. Mültezimler, sorumlu oldukları bölgenin vergisini kanunnamelerde belirtilen miktarlardan fazla toplamaya ve halka baskı yapmaya başlamışlardır. Mültezimler, halktan vergi dışında “bid’at (adet)” adı altında zamanla gelenek haline gelen paralar toplamışlar ve ayrıca bazı kişisel ihtiyaçlarını köylülerden karşılamışlardır.

Reyanın ağır ve adaletsiz vergi yükü karşısında ne tür sıkıntılar yaşadığı ve vergi zulmünün ne boyutlarda olduğu o dönemin adaletname ve risalelerinde açıkça görülmektedir. Örneğin Yavuz Sultan Selim döneminin ünlü alim ve devlet adamlarından biri olan İdris-i Bitlisi'nin Kanun-ı Şehin Şâhî'sinde yer alan ifadeler, reayaya nasıl davranılması gerektiğine ilişkin şu tavsiyeleri içermektedir⁵:

“...Sultan için ra'yyet nihayetsiz ve koruma derdi olmayan bir hazinedir. Bu zahmetsiz ma'deni ve nihayetsiz hazineyi devam ettirmek, sultanın birinci vazifesidir. Bu vazifenin ifası da, ancak, re'ayaya yüklenecek mali vergilerin onların kudreti nispetinde olması ve şer'i kanunlar ile hulefay-ı raşidinin sünnetinden şaşılmaması ile mümkündür. Re'ayaya aşırı mali mükellefiyetler yüklemek, biladın umranına münafi olduğu gibi ahalinin de maişet cihetinden perişaniyetine sebebedir. Bilindiği gibi tıbben bazı hastaların yeme ve içmeye karşı perhiz uygulaması gerekir ve Resulullah da “perhiz her devanın başıdır” buyurmuştur. Padişah da ra'yyetine karşı perhizli olmalıdır. Zaten ra'yyetin mali za'fiyete düşmesi, sultanın za'fına; sultanın za'fı ordu ve erkan-ı devletin za'fına; bunların za'fı ise devletin za'fına ve düşmanların kuvvetine yol açar. Çoğunluğun görüşüne göre İdris nebi olan ve saltanat, nübüvvet ve hikmeti kendinde cem'ettiği için müselles unvanı verilen Hürmüz şöyle diyor: “Sultanın, insanların mallarından el çekmesi, onun mürüvvetinden, aklının keskinliğinden ve namusunun bekasındandır”. Hatta sultana lazımdır ki, eğer ra'yyet, semavi bir afet sebebi mali buhrana düşmüştü, ona imkan nispetinde yardımcı olsun. Zira ra'yyet meyve ağacı gibidir. Bir sarfedersin, bin toplarsın...”

Sultan, kendine bağlı amir ve hakimlerin, re'ayaya zulmetmelerini de önlemelidir. Sultanın varlığına rağmen, onun evladının, akrabalarının ve naiplerinin re'ayaya zulmetmeleri, saltanatı perişan eder...

Sultan ra'yyetden alacağı vergileri, belli mevsimlerde talep etmeli ve onların perişan zamanlarında istememelidir. Vergi talep zamanı olarak, mahsullerin yetişme ve biçilme anları uygundur. Yoksa re'ayanın çalışmadığı zamanlar uygun değildir...

Din ve dünya nizamını düşünmekle mükellef olan sultana lazımdır ki, ehl-i ticaretin refahını ve emniyetini temin etsin. Onları yol kesen eşkıyanın şerrinden korusun, menzil ve merhalelerini emniyet altına alsın. Ticari muamelelerin rıza beyanı esasına göre yapılmasını, onlardan alınacak resim ve âdetlerde zulme gidilmemesini temin etsin”.

³Ömer Lütfi Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, Editör: Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C.13, Mars Matbaacılık, 1975, s. 9-10.

⁴ İltizam usulü hakkında bkz: Coşkun Can Aktan., “Osmanlı İltizam Sistemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı:71, Nisan-1991.

⁵ Akgündüz, a.g.e., s. 34-35.

Yine Kanuni Sultan Süleyman döneminde halktan kanuna aykırı vergiler alınmaması ve zulümde bulunulmaması konusunda Semendire kadılarına gönderilen bir hükümde yer alan ifadeler halkın vergileme açısından içinde bulunduğu durumu açıkça ortaya koymaktadır⁶:

“Semendire kadılarına hüküm ki:

Semendire beyleri tarafından ahaliye karşı kanunlara aykırı bazı icraatların yapıldığı tarafıma arz olunduğunda bundan böyle reayadan ve saireden ister beylerden olsun ve ister eminlerden, idarecilerden, mübaşirlerden, iş erlerinden hülasa her bir fertten kanuna aykırı, defter-i hümayuna ters bir şekilde hiç kimseye tek kuruş aldirmayasınız diye te'kid ifade eden hükm-i şerifim size gönderilmişti. Şimdi yine aynı adetlerin terkedilmeyip reayadan alınmakta olduğu ma'lumum olmuştur. Bu hususta önceden verilen fermanıma uygun hareket etmeyen kişileri yüce katıma göndermediğiniz de tarafıma bildirilmiştir. Şimdi, saltanatım ve adaletimin hüküm sürdüğü şu zamanda, halkımdan hiçbir kimseye kanuna aykırı, defter-i hümayuna ters zulüm ve haksızlık yapılarak, korku ve eziyet verilmesine asla rızam olmayıp, her birinin huzur ve rahat içinde bulunması muradımın gereğidir. Sonradan konulan bu bid'atların ortadan kaldırılması için hükm-i şerifim size gönderilip buyurdum ki:

Size ulaştığında her biriniz zikrolunan hükm-i şerifimin suretini sicille kaydedip, bu konuda çok temkinli olup, bu adaletnamemi kazanıza bağlı kasaba, nahiye ve köylerde ahaliye ilan ettirip reaya ve sair halka umumen bildiresin ki, saltanatımın kemal-i merhametinden olarak üzerlerinden bu bid'atların kaldırıldığı bütün reayaca biliniz kendilerine bu şekilde bir teklif geldiğinde size bildireler; siz de mani olasınız. Şöyle ki; mani olamadığınız takdirde asla geciktirmeyip, emre aykırı hareket eden sancak beyleri ve adamlarını, mübaşirleri ve saireyi ismi ve eşkali ile yazıp padişahlık katıma arz edesiniz. Bir veçhile hakkından geline ki, diğerlerine ibret olsun. Bu husus her birinizin kadılığı altında görülse gerektir. Şöyle ki; her birinizin kadılığında eğer anılan bid'atlar veya onlardan başka kanun ve deftere aykırı alınan vergiler, reayadan bundan sonra da alınır ve siz buna engel olmazsınız veya engelleyemediğinizi hemen bildirmezseniz ve yapılacak yoklamada buna şahit olunur; hanginizin idareniz altında olursa olsun, derhal vazifeden alınıp tekrar atanmayacağınızı ve her türlü azar ve itaba muhatap olacağınızı bilip, ona göre ferman-ı şerifim muhtevasını sancak beyleri ve adamları, mübaşirler vesair reaya ve berayaya gereği şekilde il'lan ettiresiniz ki, kimsenin bilmedik-işitmedik demeye cesareti kalmayıp, reaya ve beraya adaletimin hüküm sürdüğü günler içinde huzur ve rahat içinde kendi iş ve kazançlarıyla meşgul olup, devletime duaya çalışmalar diye hükm-i şerifim elinize geçtiğinde ne şekilde il'lam olduğunu bid'atların kaldırıldığını bildiresin. 27 Recep 967/23 Nisan 1560, BOA., MD., No: 3, Hüküm No: 1024”.

Osmanlı Devleti'nde vergilerin tahsilinde rastlanılan bir başka kurum ise ayanlıktır⁷. Mültezimlerin daha fazla vergi tahsil edebilmek için halka baskı ve şiddet göstermeleri sonucunda, halk tarafından seçilen ve "ayan" adı verilen kimseler vergi tahsili konusunda yetkilendirilmişlerdir. Ayanlar önceleri mültezimlere karşı halkı korumuşlar, fakat zamanla mültezimlerle uzlaşarak kendileri de iltizam almaya başlamışlar ve devletin zayıflaması ile birlikte giderek güçlenmişlerdir.

Ayanlardan en önemlisi, Saruhan sancağında ayanlık görevini üstlenen Karaosmanoğlu ailesidir. Karaosmanoğlu ailesinin birçok üyesi mütesellimlik [5] veya voyvodalık [6] gibi görevlerde bulunmuşlardır. Karaosmanoğullarından Hacı Mustafa Ağa'nın mültezimliği döneminde yaşanan bir olay ayanların halka karşı davranışları konusunda önemli bir örnek teşkil etmektedir:

4 Eylül 1755 tarihli bir belgeye göre Manisa bölgesi halkının şikayetleri üzerine Hacı Mustafa Ağa mütesellimlikten azledilerek, yerine o sırada Anadolu valisi bulunan Yeğen Ali Paşa'nın

⁶ İsmet Binark, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belgeler Işığında Türkler'de Adalet Anlayışı”, **Yeni Türkiye**, Sayı: 10, Yıl: 1996, s. 952-953. Halkın vergileme açısından uğradığı kötü muameleleri önlemek amacıyla verilen hükümler ile ilgili başka örnekler ekte verilmiştir.

⁷ Ayanlık kurumu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994; Yuzo Nagata, **Tarihte Ayanlar-Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme-**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.

kapı kethüdası [7] Saruhan mütesellimi tayin edilmiştir. Mustafa Ağa'nın azlinin sebeplerinden biri, Şubat 1756 tarihinde çıkarılmış olan bir fermanan anlaşılmaktadır. Bu fermana göre, aslında Yeğen Ali Paşa'dan asıl iltizam bedelinin üç katıyla iltizamı alan Mustafa Ağa, hem bu iltizam bedelini çıkartabilmek, hem de belli bir kazanç yani kar elde edebilmek için Saruhan dahilindeki kazaların ahalisinden yılda 11.712 kuruş gibi bir meblağı daha tahsil etmek yoluna gitmiştir. Bunun üzerine bölge halkı, iltizam bedelinden fazla tahsilat yapılmaması yolunda şikayetlerde bulunmuştur. Sonunda baş muhasebedeki defterlere müracaat edildiğinde, iltizam bedelinin 11.712 kuruş olduğu ve bunlardan $\frac{3}{4}$ 'ünün Yeğen Ali Paşa ve $\frac{1}{4}$ 'ünün Mustafa adlı başka bir kimsenin hisseleri olduğu anlaşılmıştır. Bu bakımdan hükümet, Hacı Mustafa Ağa'nın bu vergi tahsili ile ilgili evraklarının ortaya çıkarılmasını Manisa kadısı ile o tarafa gönderilen mübaşirlere emretmiştir⁸. Bu fermana göre, Hacı Mustafa Ağa iltizam bedelinin 4 mislini halktan tahsil etmiştir. Ancak, Yeğen Ali Paşa'nın da iltizam bedelini 3 misliyle Hacı Mustafa Ağa'ya iltizama verdiği de görülmektedir⁹.

Görüldüğü gibi mültezimler iltizamı almak için büyük mücadelelere girmişler ve iltizam bedelini halktan fazladan vergi alarak çıkarmaya çalışmışlardır. Genel olarak Osmanlı Devleti'nde belli dönemlerde mültezim, ayan, mütesellim ve voyvoda gibi kişilerin vergilerin tahsili sırasında halk üzerinde zulüm ve baskılara neden olduğu bilinmektedir. Şimdi Osmanlı Devleti'nde vergi zulmü nedeniyle ortaya çıkan bazı isyanlar hakkında bilgi verelim.

III- OSMANLI DEVLETİ'NDE VERGİ İSYANLARI

Osmanlı Devleti'nde görülen isyanlar etnik, ekonomik, dini ve/veya siyasi nitelik taşımaktadır. Bir kısım isyanlar ise her ne kadar ekonomik nedenler dışındaki nedenlerle ortaya çıkmışsa da, sivil halkın bu isyanların içinde yer almasında belli dönemlerde yaşadıkları mali sıkıntılar etkili olmuştur. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nde sadece vergi nedeniyle ortaya çıkan isyanların sayısı çok fazla değildir. Bunun temel nedeni, padişahın devletin başı olması ile birlikte aynı zamanda halife sıfatını da taşımasıdır. Dolayısıyla padişaha ve devlete karşı isyan, halifeye isyan ile aynı anlama gelmektedir. Vergi tahsili ile yetkili görevliler de, bu yetkiyi padişahıtan aldığından, padişahların bu özelliğini kullanarak halkın ağır vergilere boyun eğmesinde etkili olmuştur. Oysa Osmanlı Devleti'nde çıkan söz konusu isyanların hiç birinde padişahlık rejiminin kaldırılarak yerine başka bir rejime geçilmesi amaçlanmamış, birçok isyanın sonunda ya yöneticiler yada padişah değişmiştir.

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nde sadece vergi zulmünün sebep olduğu başlıca isyan hareketlerini incelemeye çalışacağız.

A-Celali İsyamları¹⁰

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan isyan hareketlerinden etkisi itibariyle en geniş bölgeye yayılan ve uzun bir süre devam eden Celali İsyamlarıdır.

Celali, kelime anlamı olarak Osmanlı Devleti'nde Yavuz Sultan Selim döneminde Celal adlı bir kişinin ayaklanması ile başlayan ve Sultan Dördüncü Mehmed Han dönemine kadar devam eden zaman zarfında, devlete karşı ekonomik, sosyal, askeri ve siyasi nedenlerle ayaklanmalara verilen addır.

Celali İsyamlarının en önemli ve ayırt edici özelliği, isyanda bulunan grupların önemli bir bölümünün ağır vergi yükü altında ezilmesi ve vergi zulmüne uğraması, fakat daha sonra bu

⁸ Nagata, a.g.e., s. 69-70.

⁹ Nagata, a.g.e., s. 70.

¹⁰Bu konuda geniş ölçüde şu kaynaktan yararlanılmıştır: Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyamları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.

gruplar içinden çıkan Celali bölüklerinin de halka zulüm yapması ve söz konusu halkı topraklarından etmesidir. Dolayısıyla halkın uğradığı haksız muamele ve zulüm, bu isyanların hem nedeni, hem de sonucu niteliğindedir.

Celali İsyânlarının bir diğer özelliği ise, hem sivil hem de resmi itaatsizlik [8] örneği olmasıdır. Öncelikle geniş halk kitleleri tarafından destek bulan bu isyan, daha sonra devlette bir takım idari görevler üstlenen kişilerin de katılımına sahne olmuştur.

Celali İsyânları olarak adlandırılan ve 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyıla kadar süren çeşitli isyanlardan en önemlileri Şeyh Celal, Baba Zünnun, Kalender Çelebi ve Karayazıcı isyanlarıdır.

1. Celali İsyânları İçerisinde Yer Alan Gruplar

Celali İsyânları içinde adı geçen gruplar; köylerini terkeden çift bozanların [9] oluşturduğu levent [10] ve sekban [11] grupları, ehl-i örf (hükümetli) sınıfı, altı bölük halkı (kapıkulu süvarileri) ve medrese öğrencileri (suhteler)dir. Şimdi kısaca bu grupların kimlerden oluştuğunu ve niçin Celali İsyânları içerisinde yer aldıklarını açıklayalım.

Gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı Devleti'nde uygulanmış bulunan mali sistemin bir gereği olarak, kanunnameler vergilerin en büyük payını reayaya yüklemiş bulunuyordu. Bu yüzden devlet mali bir darlığa düştüğünde, masrafları karşılayacak paranın bulunması için vergilerin artırılması ve yeni vergilerin konulması tek çözümdü. Dolayısıyla en büyük vergi mükellefi grubunu oluşturan köylüler ağır bir vergi yükü altına giriyordu. Nitekim, Sultan II. Bayezid'in son yıllarında devlet maliyesinde yaşanan sorunlar, Yavuz Sultan Selim'in Doğu'da giriştiği seferler, Kanuni Sultan Süleyman tahta geçtiği sıradaki sefer masrafları ve öteki ihtiyaçların finansmanı sorunu gibi nedenlerle kaynağı köylüye dayanan vergi gelirlerini artırma zorunluluğu vardı. Özellikle hizmet akçelerini doğrudan doğruya köylüden kendileri alan dirlik sahiplerinin reayaya zulmü, çiftçi halkın köyünü bırakıp başka yerlere gitmesinde yani çiftbozan olmasında etkili olmuştu. Köylerini terk eden bu kişiler vezirlerin, beylerbeylerinin veya sancakbeylerinin kapılarına "cebelü [12]" olarak yazılarak "sekban" oluyorlar, boş kişiler ise "levent" gruplarını oluşturuyorlardı. Askerlerin ve üst düzey yöneticilerin köylerde büyük çiftlikler kurma girişimleri de bu dönemdeki göçlerde etkili olmuştu. Daha çok büyük şehirlerin ve zengin çiftliklerin sık bulunduğu Marmara bölgesine pek çok boş insan (levent) yığılmaya başlamıştı.

Ehl-i örf grubunu oluşturan kişiler; valiler (beylerbeyi ve sancakbeyleri) ve onlara bağlı olarak çalışan kapı ağaları ve vilayet yöneticileriydi. Bu kişilerin dışında, hükümetin merkezden görevlendirdiği "müfettişler", dergah-ı âli çavuşları [13], sancak ya da kazalara atanan muhafızlar, mültezim (götürü vergi toplayıcı), mal nazırı vb. de ehl-i örfün merkez hükümetine bağlı olarak görev yapmaktaydılar.

Gerek vezirler ve gerekse vilayet paşaları ve sancakbeyleri gibi yöneticiler, devlete karşı yükümlü oldukları görevlerini yapabilmek için, bu halkı bölükler halinde örgütleyerek, bunların üzerine "kapı ağaları" denilen görevli kişiler atarlardı ve vilayetlerdeki asayiş, vergi toplama vb. işlerini bunlara yaptırırlardı. Celali İsyânlarının oluşmaya başladığı 1575'ten sonraki yıllarda ehl-i örf kadrolarında tımarlılardan çavuşluğa yükselebilenler ve padişahın maaşlı askerleri (kapıkulları), Celali İsyânlarının elebaşları veya onlara karşı valilerin devriye bölüklerini yürütenler, genel olarak hep enderun [14] halkından çıkma kişilerdi. Böylece, leventleri örgütleyerek bir bölümü Celali, öbür bölümü ehl-i örf olarak bu büyük karışıklığı çıkarırlardı da büyük çoğunlukla kapıkullarıydı. Kapıkulu süvarileri ise kapı ağalıkları ve diğer önemli idari görevlere gelmiş askerlerdi.

Celali İsyânları içinde yer alan bir başka grup da medrese öğrencileriydi. Celali İsyânları sırasında bu medrese öğrencileri, leventlerden ayrı olarak hareket etmişlerdir. Köylerde zor

şartlarda büyüyen çocuklar, belli bir yaşa geldiklerinde aileleri tarafından medreseye gönderilerek okutuluyorlar ve böylece “suhte” oluyorlardı.

2. Celali İsyanlarının Nedenleri

Osmanlı vergi sistemi tarıma dayalıydı ve vergilerin en önemli payı reaya düşmekteydi. Tarımsal faaliyetler dışındaki diğer faaliyetlerden alınan vergiler ise önemsizdi. Dolayısıyla vergi sisteminin yükü, toprağı işleyen köylü üzerindeydi.

Yukarıda kadılara gönderilen adaletnamelerde de görüldüğü gibi, daha Kanuni Sultan Süleyman döneminde, reaya o dönemki vergileri vermede güçlük çekiyor ve zulüm görüyordu. 16. yüzyıl süresince, yeni zapt edilen arazilerin tescili ve vergi oranlarını saptamak amacıyla tutulan kayıtları ifade eden arazi tahrirleri sırasında da tahrir memurları ile halk arasında ihtilafların çıktığı belirlenmişti.

Hazine-i hümayun (dış hazine), bir taraftan masrafların gittikçe genişlemesi, diğer taraftan mevcut iktisadi darlık gibi iki taraflı mali kriz karşısında, o kadar para ihtiyacı hissediyordu ki, kanunnamelerin kapsamı içindeki vergilerden kendi hissesine düşen rüsumu (yani mukataaların [15] ve padişah haslarının [16] gelirlerini) hazinenin ihtiyacını karşılayacak şekilde artırmaya niyetlenseydi, mukataaların ve hass-ı hümayunların [17] reayası bunun altından kalkamayacağı gibi, bütün reaya sahipleri de kendilerine tahsis edilen resimleri aynı ölçüde almayı isteyeceklerdi. Buna bir örnek olmak üzere, şu olayı anlatmak yeterli olacaktır: 1596'da Çağalzade Sinan Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, yalnız mukataalara ve hass-ı hümayunlara dahil olan yerlerin ağnam resimleri [18] bir misli artırılarak, bir koyun başına bir akçe alınması için her tarafa fermanlar yollanmış ve dirlik (has, zeamet [19], tımar, vakıf [20]) sahiplerinin yine iki koyun için bir akçeden fazla alamayacakları belirtilmişti. Böyle olduğu halde, hemen her tarafta voyvodalar, tımar sahipleri, vakıf nazırları da koyun başına bir akçe istemekte gecikmediler ve bu mesele uzun bir şikayet ve ihtilaf konusu oldu¹¹.

Büyük kaçgunluk [21] döneminde çiftçi halkın kitle halinde topraklarını terketmeleri sonucunda, tımar ve has sahipleri gelirlerinin azalmasından dolayı tedbir alınmasını istedikleri zaman, çiftbozan resmi [22], 75'ten 300 akçeye çıkarılmış ve bu konuda kanunnamelere işaret edilmek üzere fermanlar yollanmıştı¹².

Hükümet, çok eskiden beri halkın zor durumda olduğunu biliyordu. Esasen kendisi de, fazla resim alan kadılar ile ümera[23]ya karşı mücadele ediyordu. Aynı zamanda, dirlik sahipleri tarafından birer bahane gösterilerek, resimlerin artırılması yolunda yapılan teklifleri daima reddetmekteydi. 1571'de Budin Beylerbeyi, Macaristan'da çiftçi halkın şehirlere göçmeye başladıklarını, bundan dirlik sahiplerinin zarar ettiklerini ileri sürerek, çiftbozan resminin 150 akçeye yükseltilmesini teklif etmiş ve reddedilmişti. Daha Fatih Sultan Mehmed devrinden beri, kanunnameler daima sicillerinde kayıtlı bulunan kadılara, sık sık alınacak resimlerin miktarlarını en ince ayrıntısına kadar hatırlatan fermanlar yollanması, halkın vergi verme konusundaki aczini ifadeden başka türlü yorumlanamaz¹³.

Savaş harcamaları ve fiyatların yükselmesi nedeniyle nakit sıkıntısı çeken hazine, kanunnamelerin kapsamı dışında kalan ve devletin kendisinin tahsil ettiği cizye [24] ve tekalif-i divaniyeyi artırma yoluna gitmişti. Bir defaya mahsus olan tekalif-i divaniye, III. Murat döneminde ise sürekli hale gelmişti.

¹¹ Akdağ, a.g.e., s. 52-53.

¹² Akdağ, a.g.e., s. 53.

¹³ Akdağ, a.g.e., s. 53.

III. Murad, 1575 yılının başında tahta geçtiği zaman, artık, Anadolu'da uzun zamandan beri devam etmekte olan mücadele, hemen hemen açık bir görünüme ulaşmış bulunuyordu. Her tarafta halk, ümeraya ve adamlarına karşı gelmeye başlamıştı. İstanbul'a ehl-i örfün zulümleri hakkında şikayetler yağmaktaydı. Kadılar ile şehirlerin ileri gelenlerinden olan ayan, bir taraftan şikayetçi halkın önüne düşüyorlar, diğer taraftan da beylere ve adamlarına karşı suhteleri tutuyorlardı. Buna karşılık ümera, kendi hesaplarına çalışmakta olan adamlarını korumak zorundaydı. Aynı zamanda, kadıların suhte bölüklerini gizli veya açık himaye etmeleri gibi, beyler de levend bölüklerine yardım etmekte tereddüt etmiyorlardı. III. Murad zamanında Anadolu olayları bu şekilde ilerleyerek sonuçta, reaya ile ümera tam bir anlaşmazlık haline girmiş, asayiş memurları, hatta dirlik erbabı, ödevlerini yapmakta büyük zorluklarla karşılaşmaya başlamışlardı. Tecavüzlere uğruyorlar ve vergileri toplayamıyorlardı. Bunun üzerine ümera, reayayı itaat altında tutmak üzere birçok devriye bölükleri kurmuştu¹⁴.

Padişah III. Murat zamanında çıkarılan bir adalet fermanı, reaya ile ehl-i örfün geçimsizlikleri üzerine yaptığı etki ve ahali arasında kazandığı şöhret yönlerinden tarihi bir değer taşır. Kanuni Sultan Süleyman da kendi dönemindeki bu memurları zalim bulmuş, bunların yola getirilmesini ve yaptıkları kötülüklerin önüne geçilmesini ümera ile kadılara bırakmıştı. Fakat III. Murad döneminde, bunlar da davaya karışmış, hatta mücadeleyi kendileri idare eder olmuş bir haldeydiler. Onun için bu ferman, memurların yolsuzluklarından vazgeçmelerini sağlayacak bir kuvveti devlette bulamayıp, reayanın zalim memurlara karşı silahlanmak suretiyle kendi kendini korumasını tavsiye etti¹⁵. Görüldüğü gibi III. Murat döneminde çıkarılan bu adaletname, vergi tahsili konusunda yetkili yönetici ve memurların zulmüne karşı halkın silahlanarak tepki göstermesini meşru hale getiriyordu. Bu durum aynı zamanda hükümetin bu kişileri kendi kontrolüne almadaki aczini de ortaya koyuyordu.

Yine bu dönemde fiyatlardaki yükseliş nedeniyle akçe olarak tahsil edilen vergilerin değerinde bir düşüş meydana geliyordu. Fakat devlet yeni arazi tahrirlerinde alınacak vergi miktarını yeni rayice göre belirlemiyordu. Kanunnameler kapsamında yer alan şer'i ve örfi vergiler, eski rayice göre akçe olarak alındıklarından, vergi gelirleri de düşüyordu. Üstelik dirlik sahiplerinin de kanunnamelerde belirtilmiş olan gelirleri buna bağlı olarak düşmekteydi.

Tekalif-i divaniyenin reayaya ağır vergi yükü yüklemesi nedeniyle, reaya bu ağır vergileri ödemede yoğun çaba harcıyor, bu da reaya sahiplerinin gelirlerinde azalışa neden oluyordu. Dolayısıyla, gelirleri azalan ümera, kanunnamelerin kapsamı dışında veya kanunnamelerde yer alan vergi miktarının birkaç katı ölçüsünde vergi almak için reayayı zorluyordu.

Anadolu'da görev yapan beylerbeyleri ve sancakbeyleri, haslarından fazla vergi almak ve para cezalarını sekiz-on misli istemek gibi yollarla sağladıkları gelirlerle de yetinmeyerek, âdet (bi'dat) adı altında halktan kanunnameler dışında ağır vergiler almaya başladılar. Önceleri hükümet ümerayı bundan vazgeçirmek için büyük gayretler sarf ettiyse de, kendi hesaplarına besledikleri binlerce sekbanlarla sefere giden ümera sınıfının bu hareketini önce müsamaha ile karşıladı ve sonra âdet sayarak bunların toplanmasına resmen izin verdi. 17. yüzyılın sonlarına doğru ümeranın topladıkları bu vergiler için "tekalif-i şâkka" tabiri kullanıldı ve meşru sayıldı. Bu şekilde ümera sınıfı kendini ekonomik sorunlardan sıyırmış oluyordu. Oysa tımar sahipleri paranın değer kaybetmesi ile birlikte giderek yoksullaşyordu. Sadece aynı olarak elde ettiği vergilerle hayatlarını sürdürebiliyorlardı.

Bu vergiler dışında daha çok kadı, müderris (medrese hocası), yeniçeri, sipahi, zeamet sahibi, çavuş ve nüfuzlu tımar erbabı gibi kimselerden oluşan büyük çiftliklere sahip ağalar, köylü halkı bazı angarya işlerde de çalıştırıyorlardı. Ümera ve diğer üst düzey memurlar, görevleri

¹⁴ Burhan Oğuz, **Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri III**, İstanbul: Simburg Kitapçılık, 1997, s. 259.

¹⁵ Oğuz, a.g.e., s. 259.

nedeniyle gittikleri bölgelerdeki halktan vergi dışında çeşitli paralar istemekte ve bir kısım ihtiyaçlarını bölge halkından karşılamaktaydı. Bu talepler, halkın büyük tepkisine yol açıyordu.

Nitekim 17. yüzyılda yaşamış olan Osmanlı devlet adamı Koçi Bey, IV. Murat'a sunduğu risalesinde vergi veren halkın çektiği sıkıntıları şu şekilde ifade ediyordu¹⁶:

"...Bu zulme reaya nasıl dayansın?..."

Koçi Bey, yine aynı risalesinde şu ifade yer alıyordu¹⁷ :

"...Osmanlı saltanatının şevk ve kudreti asker ile, askerinin ayakta durması hazine ile. Hazinesinin geliri reaya ile. Reayanın ayakta durması adalet ile. Şimdi âlem harap, reaya perişan, hazine noksan üzere... Kılıç erbabı bu halde... Bir taraftan İslam memleketleri elden gitmekte, yine tedbiri görülmez, ilacı sorulmaz. Çeşitli sefahat eksilmez. Bu gaflet ne gaflettir?"

Koçi Bey, eserinin bir başka bölümünde şu görüşlere yer vermektedir¹⁸:

"Velhasıl şimdiki halde reaya fukarasına olan zulüm, hiçbir tarihte hiçbir iklimde hiçbir padişah memleketinde olmamıştır. İslam ülkelerinde bir memlekette zerre kadar bir kimseye zulüm olsa, ceza gününde (kıyamette) padişahdan sorulur. Vezirlerden sorulmaz, 'ben onlara sipariş ettim' demek, Cenab-ı Hakk'ın huzurunda cevap olmaz. Zulüm görenin ahı hanümanlar harap eder. Zavallıların gözyaşları dünyayı fenaliğe boğar".

Zor şartlar altında yaşayan çiftçi halk topraklarını terk etmeye başlamıştı. Çift bozan adını alan bu kimseler, levend ve suhte denen ayrı karakterde iki yeni tip insan zümresinin meydana gelmesine sebep olmuşlardı. Bütün Anadolu'da ve Tuna ile Vardar'ın çevrelediği Rumeli'de bu levend ve suhte grupları asayiş bozuyorlardı. Halk da, hükümet de, bunların bulunmasından büyük bir endişe ve güvensizlik duymaktaydılar. Levendler ise, doğrudan doğruya köyü terk eden delikanlılardan ibaretti. Tarlalarını ve mallarını satmak mecburiyetinde kalan ve bu suretle geçim sıkıntısına düşen erkekler, tek başlarına yerlerinden ayrılarak, levendlik hayatına atılmaktaydılar. Leventler, ümeraya kapı halkı olarak yazılıyordu. Gerçekten çift bozan reaya için en önemli sığınak, bu ümera kapısıydı. Fakat köylerini terk edenler o kadar çok idi ki, hepsinin buralara yerleşmelerine imkan yoktu. Bu boş insanların çoğalmasında asayiş için tehlikeli idi. Bu şehirlerde birçok cinayetler ve hırsızlıklar oluyordu ki, bunları levendlerin yaptığı muhakkaktı. Levendlerin üçer beşer gruplar halinde haramiliğe çıkmaları ise, Celaliliğin başlangıcı sayılır¹⁹.

Özellikle mukataaları ve padişah haslarını iltizam ile tutan zeamet sahipleri ve çavuşlar, çok defa yüz-iki yüz levend toplayarak, rasgele yerlere baskın yapmaya ve topladıkları iltizam paralarını ödememeye cesaret etmekteydiler. İşte levendler ile resmi kimlik sahibi insanlar böylece birleşmeye başladılar. Celali bölükleri levend denilen çift bozanlar ile resmi kimlik sahibi kimselerin birleşmesiyle oluştu. Zamanla Celali bölükleri içinde yer alan kişilerin gittikçe çoğaldığı ve medrese öğrencilerinin isyan hareketlerine girişmeye başladığı gözlemlendi²⁰.

Olayların artmasıyla birlikte bir önlem olarak III. Mehmed tarafından çıkarılan adalet fermanı, memurların yolsuzluklarını kaldırmayı amaçlamıştır. Fakat bu, hem çok daha yumuşak hem de reayayı yatıştırıcı bir ifade taşıdığı halde halk, Murad'ın fermanına verdiği manayı buna da

¹⁶ Koçi Bey, Koçi Bey Risâlesi, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 609, 1000 Temel Eser Dizisi: 115, 1985, s. 69.

¹⁷ Koçi Bey, a.g.e., s. 71-72.

¹⁸ Koçi Bey, a.g.e., s. 69.

¹⁹ Akdağ, a.g.e., s. 70.

²⁰ Akdağ, a.g.e., s. 72.

vermiş olduğundan, vilayet idarecileri ile halkın daha şiddetli bir suretle çarpışmalarına yol açmış, bundan sonra Karayazıcı isyanı denen büyük Celali hareketi başlamıştır²¹.

Kısaca 16. yüzyılın ortalarından sonra, her alanda dayanılması güç bir darlık yaratan iktisadi sarsıntının devlet ve toplum hayatındaki yıkıcı etkileri şu şekilde belirmektedir: Devlet düzeninde aksamalar, akçe değerinin düşmesiyle de değişmeyen Osmanlı vergi kanunlarına göre ayarlanan hazine gelirlerinin hizmetlere yapılacak masraflara yetmemesi yüzünden başlamıştır. Daha çok para bulmak zorunda kalan hükümet, bir taraftan tekalif-i divaniye vergilerini (kanunnamelerde miktarları yazılı olmadığı için) kolayca yükseltmiş, mukataaları artırma esasına göre iltizama vermiş, bu cins vergilere tabi reaya ezilmeye başlamıştır. Hizmete karşılık tutulan paranın çoğalan ihtiyaçlara artık yetmemesi üzerine, ücretleri nakit para ile ödenen veya kendilerine dirlik (tımar, zeamet, has) bağlanan memurlar, geçimlerini sağlamak için ilgilerine göre reayanın çeşitli sınıflarına musallat olmaya başlamışlardır²².

Görüldüğü gibi Celali İsyanlarının ortaya çıkmasındaki temel neden verginin tahsilinde yaşanan sorunlardı. Devlet yöneticilerinin ve memurlarının kanunnamelerde yer alan vergileri birkaç misli fazladan almaları ve kanunnameler dışında yeni vergiler koymaları halkın tepkisine ve daha sonra isyanına yol açtı.

3. Celali İsyanlarının Ortaya Çıkışı

Burada 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyıla kadar süren ve Celali isyanları içerisinde değerlendirilen Şeyh Celal, Baba Zünnun, Karayazıcı ve Kalender Çelebi isyanları hakkında kısaca bilgi verilecektir.

a- Şeyh Celal İsyanı, 1519

Celali İsyanları içerisinde yer alan ilk isyan, Şeyh Celal isyanı olmuştur. Vergi zulmünden bunalan halk bu isyana destek vermiştir.

İlk tehlikeli isyan Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Yozgat (Bozok) çevresindeki Türkmenler arasında patladı. Celal adında bir kişi, bazı Osmanlı tarihçilerinin iddiasına göre Kızılbaş eğilimlilerden, büyük bir kitleyi arkasına takarak Tokat'a gitmiş, böylece Anadolu'nun Kızılırmak-Yeşilirmak arası bölgeleri devlete karşı tertiplenen önemli bir ayaklanmaya alan olmuştu²³.

Topraksız köylüler, geçim sıkıntısı çekenler, vergilerin yükü altında ezilenler, toprakları ellerinden alınmış eski sipahiler, sekban ve sarıcalar(bunlar savaş zamanı köylerden toplanan geçici askerlerdi. Savaşta yararlılıkları görüldüğü halde kendilerine tımar verilmezdi, bu bakımdan hoşnutsuz kimselerdi), derebeylerinden, kadılardan ve bunların haksız ve adaletsiz davranışlarından şikayet edenler, kurulu düzeni beğenmeyenler akın akın yollara düştüler ve Şeyh Celal'in etrafında toplandılar. Şeyh Celal 20 bin kişilik bir güce sahip oldu²⁴.

Yavuz Sultan Selim, isyanı bastırmak için Rumeli Beylerbeyi Ferhat Paşa'yı ve Dulkadir (Maraş) valisi Şehsüvaroğlu Ali Bey'i isyancıların üzerine yolladı. Şeyh Celal ele geçirilip öldürüldü ve böylece isyan bastırılmış oldu. Fakat vergi zulmünden bunalan ve köylerini terkederek levend ve sekban olan köylülerin öfkesi dinmedi. Bu isyanı özellikle Türkmen bölgelerindeki yeni isyanlar takip etti.

²¹ Oğuz, a.g.e., s. 259.

²² Akdağ, a.g.e., s. 93-94.

²³ Akdağ, a.g.e., s. 117.

²⁴ Oğuz, a.g.e., s. 241.

b- Baba Zünnun İsyanı, 1525

Celali isyanları kapsamında değerlendirilen bir başka isyan da, Şah Velî-Baba Zünnun isyanıdır. Baba Zünnun, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Bozok'ta yaşayan bir kişiydi.

İl yazıcısı Kadı Muslihiddin Efendi arazi vergilerini artırmıştı. Bu durum halk arasında itirazlara yol açtı. Bunlardan biri de İçel sancağında ortaya çıktı. 10 Ağustos 1525 tarihinde İçel sancağında bir vergi memuru, Süklün Koca adlı bir ihtiyar köylüden fazladan vergi alıyordu. Adamin itirazına hiddetlenen memur, ihtiyarın sakal ve bıyığını kestirdi ki, bu davranış büyük bir hakaret sayılıyordu. Süklün Koca diğer adıyla Kadri Hoca Baba, köylüleri çevresinde topluyor, oğlu Süklün Şah ya da Şah Velî de buna katılıyordu. O çevrede büyük bir saygı gören Baba Zünnun da hareketin başına geçerek bütün çevre köylüleri ayaklandırdı²⁵.

Zaten uygulanan vergilerin adaletsiz olduğuna inanan Baba Zünnun, bu olayın da etkisiyle çevresindeki halk kitlesi ile birlikte Bozok beyine karşı isyan başlattı. İsyan sonucunda kadı Muslihiddin Efendi ve olaya sebep olanlar öldürüldü.

c- Kalender Çelebi İsyanı, 1528

Kanuni Sultan Süleyman döneminde nakit sıkıntısı çeken hazine, çare olarak arazi tahririne gitmiş ve arazi tahriri sırasında reayanın gelirleri kayıtlara fazla yazdırılarak bu fazlalıkları ellerinden alınmıştı. Bu durum da isyanların devamında etkili olmuştur.

Saraydaki ihtişamlı yaşam, uzun yıllar devam eden savaşlar ve Fransa ile imzalanan kapitülasyonlar, zaten yoksul olan halkın ağır vergi yükü altında ezilmesine yol açıyor ve bundan en çok esnaf ve köylü kesim etkileniyordu.

Bunun üzerine Kalender adındaki bir kişi Ankara-Kırşehir dolaylarında büyük bir isyan çıkardı. Kalender Çelebi'nin etrafında kısa sürede 30.000 kadar kişi toplandı. İsyanda bu kadar kişinin yer alması toplumsal muhalefetin çapını göstermektedir. Bu muhalefetin oluşumunda vergilerin rolü önde gelmektedir²⁶. Vergilerden bunalan halk, çareyi Kalender Çelebi'nin yanında isyan etmekte bulmuştu. Kanuni Sultan Süleyman, Macaristan seferinden hemen İstanbul'a dönerek veziriazam İbrahim Paşa'yı kapıkullarından düzenlenen bir ordu ile isyancılar üzerine yolladı. 27 Mayıs 1528'de yapılan çarpışmada bir çok beylerbeyi, sancakbeyi ve tanınmış kimseler hayatlarını kaybettiler.

d- Karayazıcı İsyanı, 1598

Özellikle 1550'li yıllardan sonra ehl-i örfün reayaya yönelik zulmü ve angaryaları artarak devam etmişti. Bu olayların önü alınamıyordu. Şikayetler ehl-i örfün kanunsuz vergi alması, bid'at adı altında reayaya her geçen gün yeni yükümlülükler getirmesi, şeriata aykırı bazı vergilerin alınmaya devam etmesi üzerinde odaklanmıştı.

İran Savaşları başladıktan sonra, hele 1584 yılının ardından gelen önemli olaylar sırasında, kapıkullarının da iç kavgalarda etkileri olduğu pek açık olarak kendisini göstermektedir. Yeniçerilerin ve başka kapıkullarının halkın topraklarını ele geçirmeleri, onlara ağır faizle para vermeleri, ortakçılık etmeleri, zorbalığa saparak devlete ait birçok vergi kaynaklarının zararına hareket etmeleri şikayetlere sebep oluyordu²⁷.

²⁵ Oğuz, a.g.e., s. 242.

²⁶ **Sınıflı Toplum, Devlet ve Vergiler**, Birinci Baskı, Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları No: 14, 1976, s. 51.

²⁷ Akdağ, a.g.e., s. 323.

Böyle bir ortamda Karayazıcı Abdülhalim Bey; sekbanlık, bölükbaşılık, altı-bölük mensupluğu, kale muhafızlığı ve hatta Celalilere karşı her tarafta teşkil olunan gönüllü bölüklerden birinin başına ağalıktan geçmiş bir kişi olarak belirdi. Kapıkulluğu sıfatı ile bir sancağın kaymakamlığını aldı ve fakat sonra sancak başka bir beye verildiğinde, yeni gelen mütesellime sancağı teslim etmek istemeyerek isyan etti²⁸. Çevresine topladığı levent ve köyünü terkeden köylülerle yeni gelen sancak beyini öldürdü. Üzerine gönderilen beylerbeyilerini de püskürtünce isyanı bırakması için kendisine Çorum sancakbeyliği önerildi. Fakat Karayazıcı bununla yetinmeyip Urfa'ya gitti. Aslında Karayazıcı'nın isyan etmesinde sancak beyliği görevinden alınması önemli bir etken olmuştur. Yani Karayazıcı kişisel çıkarı için isyan etmişti. Fakat yöneticilerin zulmünden bunalan halk Karayazıcı'nın yanında yer almıştı.

Karayazıcı önce Urfa kalesine bir buçuk sene kapandı. Padişah tarafından paşaların kumandasında olduğu halde kendisine karşı sevk edilen büyük kuvvetler uzun savaflara rağmen kaleyi zaptedemediler. Askerler kalenin her tarafına lağımlar açtılsa da, asiler geceleyn bunları iç taraftan kapıyorlardı. Kaleyi zaptedemeyeceklerini gören askerler, Karayazıcı'ya padişahтан kaçarak kendisine sığınmış olan bir paşa (Hüseyin Paşa) iade edildiği takdirde geri gideceklerini söyledilerse de, Karayazıcı önce buna razı olmadı. Fakat açlıktan son derece sıkılan halkın ısrarı üzerine istenilen adamı iple kaleden aşağı sarkıttı, askerler de onu alarak uzaklaştılar. Böylelikle bir süre için savaş durmuş oldu. Karayazıcı bu olaydan sonra padişahın daha büyük bir ordu sevkedeceğinden, şehrin açlıktan kırılacağından korkarak kendiliğinden dışarı çıktı ve bütün askerleri ile beraber başka bir yere gitti²⁹. Sonunda üzerine gönderilen kuvvetlere karşı yenilgiye uğrayarak kaçtı ve eceli ile öldü.

B-Patrona Halil İsyanı, 1730

Bir esnaf ayaklanması olması nedeniyle bir sivil itaatsizlik örneği olan isyan, Patrona Halil liderliğinde İstanbul'da çıkmıştı. Halil, "Patrona" adındaki bir gemide çalışmış ve burada da isyan çıkarmış bir Arnavut'tu. Dolayısıyla adını bu gemiden almıştı.

Bu dönemde paranın değerinin düşmesiyle de birlikte fiyatlarda önemli artışların görülmesi, öte yandan ekonomik durgunluk nedeniyle üretimin azalması, esnafı zor durumda bıraktı. Bu dönemde İran savaşının giderlerinin finansmanı sorunu gündeme geldi. Bu giderleri karşılamak amacıyla, zaten o dönemde uygulanan vergileri bile ödemekte güçlük çeken esnafa, perakende mallar üzerinden alınmak üzere bid'at adı altında bir verginin de konulması esnafı çileden çıkardı.

Söz konusu vergi malların niteliklerine göre alınacak ve bu da gümrükçüler tarafından belirlenecekti. Bu verginin 1730'da padişah ve sadrazamın sefere çıkma kararı aldığı belirtilerek ciddi bir şekilde tahsiline başlanınca, esnafın ve esnaflaşan yeniçerilerin hoşnutsuzlukları daha da arttı. Sefere çıkılmayacağına inanılması ile de kendilerini aldatılmış saydılar³⁰.

Osmanlı Devleti'nin bu tarihlerdeki siyaseti Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları ile kaybettiği toprakları doğudan telafi etmekte. Bunun için hazırlanan ve Üsküdar'da bekleyen ordunun bir türlü harekete geçmemesi yaygın bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Zira ordu akçesi denen bir çeşit mükellefiyet adı altında her birliği temsilen birçok esnaf ordugaha gelmiş, çadır kurmuş, ticari yatırım yapmıştı. Yeniçeriler de dükkanlarını kapatıp veya işlerini bozup orduya katılmışlardı. İçlerinden bir kısmı hayli sefer malzemesi almıştı. Fakat ordunun hareket etmemesi bunların zararına oldu ve bu yüzden bir çok esnaf sermayesini kaybetti. Patrona Halil'in de bunlardan biri

²⁸ Oğuz, a.g.e., s. 262.

²⁹ Oğuz, a.g.e., s. 262.

³⁰ Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Dergah Yayınları: 117, Tarih Dizisi: 10, Emek Matbaacılık, 1985, s. 219.

olduğu rivayet edilir³¹. Bu dönemde ticaretle de uğraşan yeniçeriler, esnafılık yapan halk ile birlikte isyan çıkarmıştı.

Pasarofça Antlaşması'ndan sonra yayımlanan bir adaletnamede de seferlerin reaya üzerinde yarattığı baskıdan söz ediliyor, vergi toplayıcıların bundan istifade ederek kendilerine çıkar sağlamak için çabaladıkları belirtiliyordu. Bunlar devletin bilgisi dışında halka ek mükellefiyet yüklemekten geri kalmıyorlardı. Barış dönemine girildiği için savaş halinin gerektirdiği bütün olağanüstü vergilerin, bu arada vezir, emir ve mütesellimlerin halka yükledikleri çeşitli tekalif-i şakkanın artık alınmaması gerektiği ve devletin aldığı savaş vergisi olan imdad-ı seferriyenin de kaldırıldığı bildirilmekteydi. Devlet, kadıların adalet mercii olmalarına rağmen tıpkı ehl-i örf gibi halka eziyet etmelerinden şikayetçiydi. Bununla ilgili olarak bir başka hükümde kadı ve kadı vekillerinin halka kendileri için ek mükellefiyet yüklediklerinden ve bunun da devlet vergilerinin toplanmasını zorlaştırdığından bahsedilmektedir. Cizyedar, voyvoda, avarız tahsildarı vb. yetkililerin kendilerine tahsis edilen resimleri devletin tespit ettiği miktarın üzerinde tahsil etmemeleri ve halktan parasız yem ve yemek talep etmemeleri isteniyordu. Öyle anlaşılıyor ki, bu tip hükümler hemen hemen aynı içerik ile her sefer sonunda veya şikayetler yoğunlaştığı zamanlarda tekrarlanmaktaydı³².

Savaş yıllarına özgü bir vergi olan imdad-ı seferiyye yanında barış zamanlarında imdad-ı hazariyye adıyla geliri eyalet ve sancak beylerine, bunların besleyecekleri askere sarfedilmek üzere ayrılan başka bir vergi konmuştu. Lale Devri başlarında imdad-ı seferiyye savaş, imdad-ı hazariyye ise barış yıllarına özgü vergiler olarak yerleşmişti. 1727 Hemedan Antlaşması'nın ardından imdad-ı seferiyye ve hazineye olan diğer borçlar affedilmişti. Ama bu, imdad-ı seferiyyenin kaldırılması anlamına gelmemekteydi. Zira zaman zaman imdad-ı seferiyyenin tahsil edilmesine dair kayıtlar da mevcuttur. Buna karşılık imdad-ı hazariyye süreklilik kazanmıştır³³.

Osmanlı Devleti'nde Sultan III. Ahmet döneminde başlayan Lale Devri, bazı yenilikleri de beraberinde getirmişti. Bu dönemde devlet idaresinde ve orduda yeni düzenlemelere gidilmiş, İstanbul'da itfaiye teşkilatı kurulmuştu. Yeni köşkler ve saraylar yapılmıştı. Yalova'da bir kağıt fabrikası kurulmuştu. Tüm bu yenilikler ve sarayın şaşalı yaşantısı, yeni finansman kaynakları bulmayı zorunlu hale getirdi. Devlet adamları arasında görülen israf ve savurganlık genel bir hoşnutsuzluk yarattı. Bunların finansmanı amacıyla konulan yeni vergiler de halkı sıkıntıya sokmuş ve halk içinde sert sesler duyulmaya başlamıştı.

Patrona Halil isyanında sancak-ı şerif açıldı, bütün Müslümanlar asilere karşı koymaya çağırıldı ve çağrıya uyanlara para vaadedilmiş olmasına rağmen, halktan hiç kimse böyle bir davranışta bulunmadı. Böylece hemen hemen hiçbir direnme ile karşılaşmayan ihtilalciler, 30 Eylül günü amaçlarına ulaştılar. Başta İbrahim Paşa olmak üzere bazı vezirler öldürüldü, III. Ahmed 'in yerine I. Mahmud tahta geçirildi ve İbrahim Paşa'nın bütün mal ve servetine el konuldu. Ama bütün bunların tek kurşuna el sürülmeksizin hepsi hazineye teslim edildi. Bu harekette, her türlü çapulculuk ve sair halka zarar verici eylemlere kalkışanlar şiddetle cezalandırıldı, ihtilalciler arasından çıkan böyle bazı kişiler derhal idam edildi³⁴.

³¹ Tabakoğlu, a.g.e., s. 219.

³² Tabakoğlu, a.g.e., s. 228-229.

³³ Tabakoğlu, a.g.e., s. 268.

³⁴ Oğuz, a.g.e., s. 283.

Yeni tahta geçmiş I. Mahmud, Patrona Halil'i çağırıp dileklerini öğrenmek istedi. Halil kendisi için en ufak bir talepte bulunmaksızın, halkı ezen vergilerin kaldırılmasını diledi. Bundan başka Halil, kendisine yapılan 100.000 altın karşılığında herhangi bir yere gitmesi önerisini de geri çevirdi³⁵. Sonunda hükümet, esnafın arzularını kabulden başka çare bulamadı³⁶. İsyân sadrazam, defterdar gibi birçok devlet görevlisinin öldürülmesi ile sonuçlandı ve böylece Lale devri kapanmış oldu.

C- Atçalı Kel Mehmet İsyanı, 1829-1830

XIX. yüzyılda meydana gelen halk hareketlerinden biri, Kel Mehmet [25] liderliğinde meydana gelen ve tam anlamıyla bir halk hareketi olan isyandır³⁷. Bu olayın bir halk hareketi niteliğine bürünmesinin temel nedeni, Atça ve Aydın civarında korumasız insanları ezen ve sömüren ayan ve eşrafa karşı mücadeleye girişerek adaleti sağlamaya çalışması, zenginden alıp fakire vermesi, on binlerce insanı peşinden sürüklemesi ve halk için tükenmeyen bir umut olmasıdır³⁸. Tiyatro oyunlarına konu olan bu olay, Aydın'da ağır vergilerden ve mültezimlerin zulmünden bunalan halkın da desteğiyle, dağa çıkarak efe olan Atçalı Kel Mehmet'in liderliğinde bölgenin ileri gelen mültezim, mütesellim ve voyvodalarına karşı girişilmiştir.

Bu dönemde Aydın ve çevresinde halk, gelen mültezim, mütesellim ve voyvodaların halktan aşırı vergi almasından ve buna itiraz edenlerin şiddetle cezalandırılmasından şikayetçiydi. Mültezim ve voyvodalar elindeki en önemli koz ise, söz konusu vergilere karşı gelinmesi durumunda padişaha baş kaldırılmış olacağını ileri sürmeleriydi.

Orhan Asena, tiyatro oyunu olarak yazdığı "Atçalı Kel Mehmet" adlı oyunda mültezimlerin köylüden ne şekilde haksız vergi aldığını şu şekilde kaleme almıştır³⁹:

"Mültezim İsmail Efendi –(İçerden biri çıkarken)

Bundan sonraki gelsin!

(Ondan sonraki girer, yoksul ve yaşlı bir köylüdür. Voyvoda vekili, mültezim ve mültezim katibi üçlüsünün önünde saygılı durur.)

Mültezim –Adın?

Köylü –Veli.

Mültezim –(Katibe) Bak bakalım borcu ne kadar bunun?

Katip –(Kalın kaplı deftere bakarak, adını bulur adamın)

120 akça.

Mültezim – Yüz yirmi akça vereceksin babalık!

Köylü – Ne gezer bende yüz yirmi akça. Yüz yirmi bin parçaya bölerseniz beni, gene bulamam bu parayı.

Mültezim – Ne? İradeyi seniyeye karşı gelmek ha!..

³⁵Oğuz, a.g.e., s. 284.

³⁶Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994, s. 297.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Oğuz, a.g.e., s. 287; Çağatay Uluçay, **Atçalı Kel Memed**, İstanbul, 1968; Murat Sertoğlu, **Atçalı Kel Mehmet**, İstanbul, 1982/3.

³⁸ Sabri Yetkin, **Ege'de Eşkiyalar**, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 35, 1997, s. 52.

³⁹ Orhan Asena, **Atçalı Kel Mehmet**, Şiir Tiyatro Yayınları Tiyatro Dizisi 5, 1979, s. 26.

Köylü – Merhamet İsmail Efendi!..Sen bizim halimizi bilmezsen, kim bilecek? Yaz bildir halimizi Padişahımız efendimize. Anlat kurağın bu yıl bize neler ettiğini. Tarlalarımız kavruk, avucumuz dar, sofralarımız katıksız.

Mültezim – Yüz elli oldu borcun, gene itiraz edersen iki yüze çıkarım, iyi bilesin.”

Buradan da anlaşıldığı gibi, kuraklık nedeniyle sıkıntıda olan köylüler vergileri ödemekte güçlük çekiyordu. Oysa mültezimler vergi tahsilinde hiçbir ölçüye bağlı kalmadan köylünün vergi borcunu istedikleri gibi artırabiliyorlardı. Bu olaylar üzerine Atçalı Kel Mehmet, etrafına topladığı adamlarla birlikte bu kişilere karşı kuvvet kullanarak halkı koruyordu. Atçalı Kel Mehmet, halkı kendilerinden zorla alınan vergileri ödememeye teşvik ediyordu.

Yine Atçalı Kel Mehmet ile mültezim arasında geçen bir konuşmada ise şu ifadeler yer alıyordu⁴⁰:

“Mehmet – (Para torbasını alır eline, tartar) Kimden topladınız bunları? Bu kadar parayı?

Mültezim – Efendimiz, siz de biliyorsunuz, devletin başı sıkıntıda, Rus Savaşı...

Mehmet – (Gürler) Hangi Rus savaşı? Benim bildiğime göre Rus savaşı biteli çok oldu. Hem de nasıl bir yüz karasıyla.

Mültezim – Bitti efendim, bitti. Lakin hazineyi de tam takır bıraktı, öyle bitti.

Mehmet – Ve bu hazinenin dolması gerekiyor. Yalnız bu hazinenin değil, irili ufaklı daha nice hazinelerin...Mesela sizinkinin...

Mültezim – Haşa efendim, kat'iyen efendim...

Mehmet – Bu topladığının ne kadarı ulaşır padişahımız efendimizin eline acaba?

Mültezim – (Kan ter içindedir) Hepsi efendim, hepsi Mehmet efemiz!..Yemin ederim, hepsi.

Mehmet – (Gürler) Ne kadarı gidiyor bunun hazineyi humayuna?

Mültezim – Hepsi, efendimiz...Hepsi...

Mehmet – Ben söyleyeyim sana. (Torbayı boşaltır masanın üstüne, şangırtıyla dökülen paralar masanın üstünde kümelenir, yalnız bir ikisi yuvarlanır masadan aşağı) İşte şu dökülenler kadar, yalan mı?

Mültezim – Vallahi billahi efendimiz!..

Mehmet – (masanın üstündeki altın kümesini bir el hareketiyle dağıtır) Sizin tanrınız bunlar işte. Nasıl olsa çarpmayan bir tanrı. (Döner, tiril tiril titremekte olan mültezimin önüne gelir, gözlerinin içine bakarak, sakın ama buyurucu bir sesle) Kimlerden topladınız bu altınları, nasıl topladınız? Hangi ölçüye göre?

Mültezim – Şeriata göre.

Köylü – (Deminden beri heyecanla izlemektedir sahneyi, artık dayanamaz, atılır) yalan efe, yalan. Tüm söyledikleri yalan. 120 akça vergi borcun var diyorlar adama, yok diyorsunuz, öyleyse yüz elli oldu diyorlar. Aman etmeyin eylemeyin diyorsunuz, iki yüz oldu diyorlar...Bunlar şeriata göre değil, paşa gönülleri nasıl isterse öyle bindiriyorlar vergiyi adama.

Mehmet – (Mültezime) Ne dersiniz?

⁴⁰ Asena, a.g.e., s. 31-32.

Mültezim – (Birden ayaklarına kapanır Mehmet'in) Bağışla efe!..Emir kuluyuz biz de. Ne kadar götürürsek o kadar alır gönlümüzü mütesellim. O ne kadar gönderirse saraya o kadar okşanır...Bir yanlışlık varsa bir yerde, bir bozukluk varsa bu bizi aşar, kıyma bana efe!..”

Atçalı Kel Mehmet ile mültezim arasında geçen yukarıdaki konuşmadan da anlaşıldığı gibi, Osmanlı-Rus Savaşı bittiği ve savaş nedeniyle alınan vergiler kaldırıldığı halde mültezimler köylüden bu vergileri almaya devam etmişlerdi. Üstelik mültezimler de mütesellimin kendilerine baskı yaptığını ve fazla toplanan vergiler sayesinde sarayın mütesellimleri ödüllendirdiğini iddia ediyorlardı.

Kel Mehmet'in ilk işi, savaş vergileri ve örfi vergilerden bunalan Aydın'lıları bunlardan kurtarmak oldu. Daha sonra, mültezimlerin, zabitelerin halka kanun dışı yükledikleri vergileri kaldırdı. Ama her şeye rağmen, hükümetin topladığı vergileri Şeriat'ın emrettiği şekilde alıp İstanbul'a gönderdi. Bunlarla da yetinmeyip hükümetten serbest ticaret ve tarımın korunmasını, kanunların değiştirilip, daha eşitçi kanunların yapılmasını, askerliğin yeni esaslara bağlanmasını istedi⁴¹.

Aydınlılar, Kütahya, Manisa ve Denizli'nin bazı ilçeleri onun düşüncelerini sevinçle karşılayıp ona kapılarını açtılar, onu kendilerine efendi yaptılar. Atçalı Kel Mehmet'e karşı, Aydın mütesellimi ve adamlarının dışında kimse silah kullanmadı. O veya adamları, bu yerlere birer kurtarıcı olarak girdilerdi. Kel Mehmet, Aydın'a bir vali gibi yerleşti, eski düzeni kökünden yıktı. Halkın malı, can, ırzı teminat altına aldı, gezi hürriyetini sağladı. Üstelik de padişahı efendi ve halife olarak tanıdı⁴². Görüldüğü gibi Atçalı Kel Mehmet isyanı saraya ve padişaha karşı bir başkaldırı değil, kendilerine vergilendirme yetkisi verilen ve padişahın verdiği bu yetkiyi kötüye kullanan görevlilerin haksız muamele ve zulmüne karşı bir isyan hareketi niteliğini taşımaktaydı.

D-Niş İsyanı, 1841⁴³

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin Rumeli eyaletinde çıkan bir isyan da, Niş isyanıdır.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra, herkesin belirli bir oranda geliri üzerinden vergi ödemesi esaslı ile angaryaların ve iltizam usulünün kaldırılması, Sırbia ile sınırdaş olan Niş bölgesinde özel bir fermanla reaya çorbacılarının [26] hazır bulunduğu bir toplantıda ilan edildi. Buna göre, herkes servetinin yüz kuruşta üç kuruş 12 parasını (bir kuruş 40 para) devlete vergi olarak verecek, bu vergiden Müslümanlar ve diğer imtiyazlı şahıslar istisna edilmeyecek ve reayanın vergisi her köyün knezi [27] tarafından toplanacak, kanun dışı hiçbir vergi alınmayacak, memurlar herhangi bir şekilde kendileri için reayadan hiçbir şey alamayacaklar ve kendilerini reayaya besletmeyeceklerdi. Köylerden subaşılar kaldırılacak, yalnız kır-serdarı kalacak, o da masrafını kendi cebinden karşılayacaktı. Reaya bu ıslahatı memnuniyetle karşıladı⁴⁴.

Fermanın getirdiği yeniliklerin uygulanması kolay değildi. Öncelikle reaya tahrir sırasında servetlerinin fazla belirlenmesinden şikayetçiydi. Öte yandan daha önce vergi ödemeyen grupların vergiye tabi olması, bu grupların tepkisine yol açıyordu. Bu vergiden muaf gruplardan biri Niş kalesindeki Müslüman halktı. Bunun dışında vergiye tabi olan Hıristiyan zenginler ise vergilerin artırılmasından şikayetçydiler. Bu hoşnutsuz kesimler, reayayı da kışkırtarak isyanın başlamasına neden oldu.

⁴¹ Oğuz, a.g.e., s. 288.

⁴² Oğuz, a.g.e., s. 288.

⁴³ Bu konuda geniş ölçüde şu kaynaktan yararlanılmıştır: Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996, s. 375-378.

⁴⁴ İnalçık, a.g.e., s. 375.

Reayanın başlıca şikayetlerini, reaya vekili iki çorbacı, Leskofçalı Nikola Çetkovik ve Nişli Pazarbaşı İstayon Marinkovik şöyle özetliyorlardı⁴⁵: “1-Vergi başta yüz kuruşta üç kuruş 12 para olarak ilan edilmiş iken, sonra sekiz kuruş 12 para toplanmak istenmiştir. 2-Şaraptan okkasına dört para, rakıdan sekiz para resmin affedildiğini Padişah fermanı ilan ettiği halde, bu vergilerin toplanmasına devam edilmektedir. 3-Zecriyye (alkollü içkilerden alınan bir resim) resminin toplanmasına eskisi gibi devam olunmaktadır”.

Verginin sekiz kuruşa çıkması şundan ileri gelmekte idi: Hükümet bu bölgeden istenen vergi toplamanı aşağı yukarı eski yıllar miktarında tespit etmiş (üç yük 79 bin kuruş) ve bu miktar tespit edilen servet miktarına bölününce oran yüksek çıkmıştı. Demek ki, hükümet vergi gelirini indirmek istemiyor, yalnız bu yekunun halk arasında servete göre daha adil bir şekilde dağılmasını sağlamak amacını güdüyordu. Şimdi Müslümanlar, Avrupa tüccarları, Yahudi ve Kıptiler [28] de vergiye tabi tutulduklarından gerçekte köylünün ödeyeceği miktar eskisine göre yarıya inmekteydi. Reaya bu noktayı gördü ve kabul etti. Fakat bağ sahibi olan çorbacılar ve zengin Hıristiyan köylüler şarap ve rakıdan alınan vergiye itiraza devam ettiler. Bağlarını kullanılmaz hale getireceklerini, reayaya artık iş vermeyeceklerini ve onların üzümünü almayacaklarını söyleyerek köylüyü tahrik ettiler. Tahrik olunan reaya Niş kalesi altında toplandı. Paşa, görüşme için aralarından dokuz çorbacıyı çağırdı ve reayayı köylere geri gönderdi. Sonra bu çorbacıları, tahrikçi sıfatıyla tutuklayarak Sofya'ya yolladı. Çorbacıların tutuklanması olayı büsbütün alevlendirdi. 1500 kadar reaya, tekrar Niş varoşuna toplandılar, yüzde üçten fazla vergi ödeyemeyeceklerini, zira fazlasını memurların ve kocabaşılı[29]ların haksız yere kendilerinden almak istediklerini iddia ettiler. Reayanın vergi işlerinde Osmanlı idarecileri ile birlikte hareket eden kocabaşılara karşı cephe alması özellikle kayda değerdir. Vergi defterleri kocabaşılar ile reaya tarafından incelenmek üzere kiliseye gönderildi. İncelemeden sonra borçlu oldukları vergileri ödemeleri için reayaya bir ay daha süre verildi. İkinci süre de geçtiği halde köylü vergilerini ödemedi ve iddialarında ısrar ederek bu sefer Niş kalesi altına silahlanmış olarak toplandılar. Niş-İstanbul yolunu kestiler. Değirmenleri ele geçirdiler ve rastladıkları Müslümanları katletmeye başladılar. Bunu gören Niş ileri gelenlerinden ve meclis üyelerinden Kerim Bey harekete geçerek reaya üzerine yürüdü ve İstanbul-Niş caddesinin geçtiği Kotine boğazını ellerinden aldı. Bunun üzerine Niş valisi Kosova tarafından Arnavut askerlerini isyancıların üzerine gönderdi. Topların yardımı ile asilerin esas merkezi olan Kamaniça ve Mutafca köylerindeki kuleler zapt edildi. Böylece isyan bastırılmış oldu⁴⁶.

E- Vidin Ağalık (Gospodarlık) Rejimi ve Vidin İsyanı, 1850⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin Rumeli eyaletinde yer alan Vidin bölgesinde ayanların hakimiyeti söz konusuydu. Vidin isyanı da bu ayanların halka zulmü sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayanlar, özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra oldukça güçlenmişlerdi. Ayanların taşrada, hükümet otoritesinden daha fazla güçlenmesi sonucunda bölge halkından şikayetler gelmeye başlamıştı.

Bu isyanın asıl nedeni, Vidin bölgesindeki hemen hemen bütün arazilerin az sayıdaki Müslüman ağaların eline geçmiş olması, buna karşın reayanın ekonomik açıdan gittikçe daha kötü şartlar altında yaşamak zorunda kalmalarıdır. Ağaların hakimiyetiyle reayanın bu kişilere karşı yükümlülükleri giderek artıyordu. Bu nedenle bu isyan, toprağı olmayan reayanın arazilerin çoğunu elinde bulunduran ağalara karşı baş kaldırışıdır.

1792'de on keseden fazla geliri olan bütün mukataaların zaptedilerek iltizam usulü ile hazinece işletilmesine karar verildi. Devlet, miri arazi[30]yi bu şekilde doğrudan doğruya elinde toplamaya çalışırken, bu toprakların bir kısmı da zaten eskiden beri bir takım şahısların elinde mülk haline geçmiş bulunuyordu. Padişahın layık gördüğü kimselere temliknamelerle mülk olarak verdiği

⁴⁵ İnalçık, a.g.e., s. 376.

⁴⁶ İnalçık, a.g.e., s. 377-378.

⁴⁷ Bu konuda geniş ölçüde şu kaynaktan yararlanılmıştır: İnalçık, a.g.e., s. 115-132.

veya hazinenin sıkıntısı dolayısıyla mülk olarak satılmış olan bu miri arazi, ağalar zümresinin oluşmasında önemli bir rol oynadı. Bir çok yerde şehirlere ve kasabalara ağalar ve ayanlar hakim oldu. Reayanın karşısında artık tımar ve zeamet sahipleri yerine kendi kişisel çıkarlarını düşünen bir bey-ağa sınıfı yer alıyordu. Bu şekilde köylü, asırlardır işlediği topraklar üzerinde bu miri arazi sahiplerinin kiracıları durumuna düşerken, ağalar merkezi otoritenin gittikçe fazlaşan zaafı ve kontrolsüzlüğü sonucunda, reaya karşısında miri arazinin hakiki sahipleri durumuna geçmişlerdi. Hatta bunların mahalli nüfuz ve kudretlerine dayanarak siyasi-idari bir kuvvet haline geldiklerini, halkla hükümet arasına girerek ayan, voyvoda sıfatıyla mahalli idareyi doğrudan doğruya ellerine aldıkları da görülmüştü. III. Mustafa döneminde Muhsinzade Mehmet Paşa'nın sadaretinde ayanlık artık devletçe tanınmış bir kamu müessesesi halini almıştı. Bu durum Vidin'de de tamamıyla hakimdi. Vidin'de miri topraklara dayanan büyük arazi sahibi ağalar rejimi diğer adıyla "gospodarlık rejimi" çeşitli bakımlardan çok dikkate değer özellikler göstermekteydi⁴⁸.

Vidin'de isyan çıkan alanlarda miri arazi geniş sahalar kaplamakta idi. Buranın bir özelliği de bir serhat bölgesi olmasıydı ve Osmanlı Devleti'nde genellikle Serhan kaleleri etrafındaki mukataalar kaledeki muhafızlara tahsis edilirdi. Böylece Vidin'de de devlet eskiden beri ağalara buradaki miri köyleri vermiş ve serhat durumu nedeniyle bu araziyi sonraları yalnız Müslümanlar satın alabilmişlerdi. Hıristiyan reaya bu haktan mahrumdu ve bu konudaki istekleri her defasında kesin bir şekilde reddedilmişti. Fakat, bu arazi bir tür peşin kira demek olan "mu'accele [31]" karşılığında ağanın tasarrufu altına geçse de, yine onun mülkü sayılmazdı. Bununla birlikte ağalar, kiracısı buldukları bu arazi üzerinde yine hiçbir kontrole tabi olmayan mutlak mülk sahipleri gibi hareket etmekte güçlük çekmemişlerdir. Reayaya gelince, onlar bu toprakları, ancak ya doğrudan doğruya devletten veya ağalardan kira ile tutmak suretiyle işleyebilirlerdi ve birinci durum, mültezimlerin suiistimalleri dolayısıyla ikincisinden pek de iyi değildi⁴⁹.

Eski Vidin kanunnamesi, bir taraftan sipahilerin, subaşılardan veya sancak voyvodalarının reayadan fazla bir şey almalarını şiddetle men ederken, diğer taraftan 'harman mevsiminde söz konusu vilayetin kanun-ı kadimi üzere her müzevvecinden sipahisine birer tavuk, birer bogaça alın' ifadesiyle eskiden kalma bazı örfleri onaylamaktaydı. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Sofya havalisine ait bir kayıt da dikkate değerdir. Bu bölgedeki reaya, mahsulünden öşür[32] verdikten başka, resm-i harman adıyla sipahiye hane başına iki kilo buğday, iki kilo arpa vermekteydi. Kanuni, Belgrat seferine giderken reyanın şikayeti üzerine bu mahalli vergiyi kaldırdı. Fakat sonradan sipahiler, tımarlarına noksan geldiğini ileri sürerek bunun iadesini istediler. Yapılan tahkikat üzerine bu verginin Fatih Sultan Mehmet'ten önce de mevcut olduğu anlaşıldığından, Sofya Vilayeti reayasının sipahiye her beş haneden iki kilo buğday ve iki kilo arpa vermesi kabul edildi⁵⁰.

Bu bölgede Hıristiyan reyanın ağalara karşı olan yükümlülükleri şunlardı⁵¹:

-Vidin reayası Tanzimat devrine kadar arazi ücreti karşılığı olarak bir iki ay ağanın hesabına zahire (aşlık) ekerdi;

-Köylü, ayrıca ağaya senede bir araba odun getirmeye veya onun yerine on iki kuruş vermeye mecburdu;

-Her ev "hırizme zahiresi" adıyla her cins zahireden yirmi beşer okkasını;

⁴⁸ İnalçık, a.g.e., s. 118-120.

⁴⁹ İnalçık, a.g.e., s. 120-121.

⁵⁰ İnalçık, a.g.e., s. 122-123.

⁵¹ İnalçık, a.g.e., s. 123-124.

-Ayrıca “budarlık” namıyla kokoroz (mısır) mahsulünden araba başına kırk okkasını ağaya verirdi;

-Bağ olan yerlerde her dönüm için (bin asma bir dönüm itibar olunurdu) on iki para ödenirdi;

-Nihayet koyunların “otlakiyesi” olarak da bir miktar peynir verilirdi.

Fakat reayanın verdikleri bununla da bitmezdi. Ağalar, kovan başına kırk para, mandıra parası olarak altmış para vb. daha bir takım vergiler almaktaydı. Böylece köylünün devlete ödediği vergilerden başka ağaya verdiği vergiler, hükümetin incelemelerine göre bu vergilerin toplamına eşit, hatta daha fazlaydı. Ek olarak ağaların, köylerine gönderdikleri subaşı denilen adamlar, reaya sırtından yer içer; yol harçlığı gibi masraflarına karşılık olarak da yılda 1400-1500 kuruş toplarlardı. İşte ağa namına köyü hükmü altında tutan, reayayı keyfine göre para cezasına çarptıran bu köy kahyaları, Vidin köylerinde yılda bir iki defa vergi mültezimleri ile kendini belli eden zayıf devlet otoritesi yanında hakiki ağalar hakimiyetini temsil etmekteydiler⁵². Oysa Tanzimat Fermanı'ndan sonra Vidin reayası ağalar için çalışmak istememekteydiler ve bu durumu saraya bildirdiler. Bunun üzerine Vidin'de angarya kaldırıldı. Fakat uygulamada ağaların angaryaları devam etmişti. İsyân Tanzimat'tan on yıl sonra çıkmış ve bu on yıl zarfında reayanın durumu gittikçe kötüleşmişti.

Reaya, gospodarlıkların kaldırılmasını ve arazinin şimdilik doğrudan doğruya mülkiyetini iddiaya cesaret edememekle beraber, beylerden alınıp tapu ile kendilerine ihale edilmesini istemekteydi. Başlıca iki çözüm bulunmuştu: Birincisine göre, toprak doğrudan doğruya hükümetin idare ettiği miri arazi şeklinde reayaya bırakılacak ve onlar tarafından serbestçe işlenebilecekti. Öte yandan gospodarlık rejiminde reayanın verdiği şeylerden gayri meşru sayılanları kaldırılmakta, kalan gelirin yarısı köy ağalarına verilmekte, diğer yarısı ağalar rejimi yerine kurulacak yeni idare masraflarına karşılık olarak devlet hazinesine alınmaktaydı. İkinci şekle gelince bu reayanın isteklerine daha uygundu: Arazinin, bedelleri alınarak tapu ile reayaya verilmesi ve bu nedenle çıkan para ile ağalara bedelinin ödenmesi düşünülmekteydi; yani reaya, tazminat vermek suretiyle ağaların yerine geçecekti. Fakat hükümet birinci şekle yöneldi. Ağalıkların gelirinden bazıları kaldırılrsa bile reayanın razı olmayacağı, hatta bunun için şimdiden isyana bile hazırlandığı Meclis-i Ahkam-ı Adliye üyelerinden Nail Bey tarafından sadrazama bildirildi⁵³.

Gospodarlık sorunu uzayıp gidiyor, bir türlü çözülemiyordu. Vidin'den gelen korkutucu haberler üzerine hükümet, nihayet şu iki şekilden birini seçmek zorunda bulunuyordu: Birinci şık, sadece gospodarlık gelirinin yarı yarıya indirilmiş olmasından ibaretti. İkinci şık ise, önceden düşünüldüğü gibi, arazinin doğrudan doğruya tapu ile reayaya ihale edilmesiydi ki, bu şekilde köylü toprağın gerçekten sahibi oluyordu. Sadrazamlık nihayet ikinci şekli kabul etmek zorunluluğunu anladı. Bununla birlikte bu yeni kararda da bir takım şartlar vardı. Öncelikle reayaya satılarak bedeli ağalara (gospodarlara) verilen bu arazinin mülkiyeti mutlak bir şekilde terk edilmiyordu; bütün miri topraklar gibi arazinin mirasçısı olmadan sahibinin ölümü halinde tekrar devlete dönüyordu ve devlet bunu yeniden satılığa çıkarabiliyordu. Diğer taraftan arazinin, yabancıların veya fesadçıların eline geçmemesini sağlamak için ayrı bir madde kondu. Buna karşılık arazi satılığa çıkarıldığı zaman attırmada o köy reayası, dışardan gelen müşterilere tercih edilemeyecekti⁵⁴. Sonunda söz konusu arazilerin reayaya satılmasına izin verildi ve böylece ağalık rejimi zayıflatıldı.

⁵² İnalçık, a.g.e., s. 124.

⁵³ İnalçık, a.g.e., s. 130.

⁵⁴ İnalçık, a.g.e., s. 131-132.

F- 1906-1908 Yılları Arasında Anadolu'da Ortaya Çıkan İsyanlar

1906-1908 yılları arasında Anadolu'nun birçok yerinde irili ufaklı isyanlar çıkmıştır. Bu bölümde daha büyük çapta gerçekleşen Erzurum, Kastamonu ve Sinop isyanları ele alınmıştır.

1. Erzurum İsyanları, 1906-1907

1904 yılında köylü, esnaf ve tüccarlar üzerindeki vergi yükü çok ağırlaşmıştı. Vergi tahsilinde iltizam usulünün uygulandığı bu dönemde, bu kesimler üzerindeki mültezim baskıları da dayanılmaz hale gelmişti. Erzurum ve diğer doğu illerinde hüküm süren ağır kış şartları ile birlikte ağır vergi yükü birçok köylünün topraklarını terk etmelerine yol açmıştı.

O dönemde köylüler üzerinden alınan en önemli vergi, yasal olarak ürünün yüzde 12,5'undan ibaret olan aşar vergisiydi. Bundan başka toprak parçasının değerinin yüzde 0,4'ü oranında topraktan vergi alınmaktaydı. Keçi ve koyun başına 5 kuruş, domuzlardan ise değerinin yüzde 5'i ile yüzde 15'i arasında değişen hayvan vergisi alınıyordu. Yol vergisi (15 yaşından itibaren herkes 4 gün yol yapım ve onarımında çalışmak veya 16 kuruş ödemek zorundaydı), otlak vergisi ve bunlardan başka tütün, tuz vs. gibi dolaylı vergiler de vardı⁵⁵. Özellikle iltizama verme yoluyla tahsil edilen aşar ağır bir vergiydi. Mültezimler, çok büyük ölçüde yolsuzluk yapıyor, sonuçta yüzde 12,5'lük yasal ölçünün dışına çıkılarak köylüden yüzde 30-40 arasında vergi alınıyordu⁵⁶.

Erzurum isyanlarının en temel nedeni, hükümetin toplamaya karar verdiği iki yeni verginin zaten zor durumda olan yöre halkını daha da güç duruma düşürmesiydi. Bu vergilerden biri kişiler üzerinden alınan "Şahsi Vergi", diğeri de evcil hayvanlar üzerinden alınan "Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü" idi. Şahsi Vergi, serveti dikkate alınmaksızın kişilerden alınan bir vergiydi. Yirmi yaşında yetmiş beş yaşına kadar olan kişiler üç sınıfa ayrılarak üç derece üzerinden vergilendiriliyordu⁵⁷. Ödenecek vergi miktarı da dört yüz, iki yüz ve otuz beş kuruş olarak belirlenmişti⁵⁸. Bu nedenle Şahsi Vergi'nin adil olmadığı iddia ediliyordu. Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü ise devletin acil ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çıkarılmış evcil hayvanlardan alınan bir vergiydi⁵⁹.

Erzurum'da bu vergiler nedeniyle iki büyük isyan çıktı. En önemli isyan Şubat 1906'da meydana geldi. Vali Nazım Paşa, topladığı vergileri vilayetlerin ihtiyaçları için kullanacağına, toplamın yüzde 25'ine yakın bir bölümünü İstanbul'a gönderiyor, karşılığında da mutlakiyetçi rejimden kişisel çıkar sağlıyordu. Şahsi Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü'nun açıklanması Erzurum'da bardağı taşıran son damla oldu. Vergilere en şiddetli tepki, şehrin varlıklı kesimini temsil eden tacirlerden geliyordu⁶⁰. Öte yandan bu dönemde devlet dairelerinde rüşvet ve iltimassız iş görülemez hale gelmiş, vergi bahanesiyle halktan usulsüz para toplanmıştı. Bir taraftan da askerlerin perişan bir halde kalması, subayların aylarca maaş alamaması heyecanı kat kat artırıyor, yangına körükle gidiyordu⁶¹.

Erzurum ili Yusufeli (Keskim) kazasında bu dönemde kaymakamlık yapan Nedim Ulusalkul bu dönemi şu şekilde anlatıyordu⁶²:

⁵⁵ A. M. Sbornik, "Jön Türk Hareketi Öncesinde Doğu Anadolu'da Ayaklanmalar (Moskova Arşivi Belgelerine Göre)", Moskova, 1958, içinde: Kars, **Belgelerle 1908 Devrimi Öncesi Anadolu**, Ankara: Kaynak Yayınları: 37, Sistem Ofset, 1984, s. 131.

⁵⁶ Sbornik, a.g.m., s. 132.

⁵⁷ Sayın, a.g.e., s. 462.

⁵⁸ Ersal Yavı, **Bir Ülke Nasıl Batırılır?**, İzmir: Yazıcı Basım Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti, 2001, s. 344.

⁵⁹ Sayın, a.g.e., s. 501-502.

⁶⁰ Yavı, a.g.e., s. 342.

⁶¹ Kars, **1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği**, 2. Basım, İstanbul:Kaynak Yayınları, 1997, s. 26-27.

⁶² Nedim Ulusalkul, **İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi "Erzurum İhtilali"**, Ankara: Ankara Basımevi, 1937, s. 9.

"Kaymakamı bulunduğum Erzurum vilayetinin Yusufeli kazasında, hacı E... adını taşıyan mütegalib (zorba) bir şahıs, her sene devlet aşarını hiç bahsına iltizam etmekte, fakat ahaliden birkaç mislini almak ve karşı gelenleri türlü iftiralarla cezalara mahkum ettirmek suretiyle, kazayı sürekli dayanılmaz bir zulüm ateşi içinde baştan başa yakıp kavurmakta idi. Bu kudreti de, merkezi vilayetteki akrabasından bulunan bir iki mütegalib şahıstan almakta ve büyük kazancından o şahıslara da hisseler ayırmakta idi... Bir taraftan, Yusufeli'nde bu zulümlerle boğuşurken, diğer taraftan bir kanunla ihdas edilen hayvanat-ı ehliye vergisinin tahsili vazifesi ile karşılaşmış idim. Geçimleri yarı yarıya bu hayvanat ile temin eden Erzurum halkına ise bu vergi şüphesiz kaldırılması mümkünsüz ağır bir yük teşkil ettiği için, zahiren affını taleb namı altında, Erzurum ileri gelenleri, ciheti askeriye ile de, aldıkları müzaheret (yardım etme) vaadine istinad ile birleşmişlerdi. Neticesi olarak, yüzlerce halk hemen her gün telgrafhane önünde toplanarak saray ve babıâliye, hayvanat-ı ehliye vergisinden şikayet telgrafları yağdırmaya başlamışlardı".

Örgütlenen Erzurumlular, mahalle mahalle bütün şehrin yaşı 18 ile 70 arasındaki tüm erkekleri, hazırlanan defterleri ayrı ayrı imzalayacaklar ve iki satırlık "Mazhar-ı Umumi" adı verilen arzuhal ile bu defterleri valiye sunacaklardı. Arzuhalde şu iki madde vardı: '1-Erzurum'dan her ne suretle olursa olsun, bundan sonra İstanbul'a para gönderilmeyecek, bütün para mahalli ihtiyaçlara ve ordunun ihtiyaçlarına sarf olunacaktır. 2-Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsi Vergi kanunlarından bu bölge istisna edilecektir'. Toplanan defterler ve iki maddelik arzuhal, Erzurum esnafından on üç temsilci aracılığıyla valiye sunuldu ve yeni vergilerle Hicaz Demiryolu için alınan ek verginin kaldırılması istendi. Vali Nazım Paşa, halkın isteklerini dikkate alacağını söylediye de bunun tam tersini yaptı: 2 Mart'ta İstanbul'a bir telgraf göndererek, birkaç kışkırtıcının yeni vergiler aleyhine halkı ayaklandırdığını, fakat gereken bütün önlemin alındığını bildirdi. Alınan önlemleri bütünüyle desteklediğini vurgulayan Hükümet, Nazım Paşa'ya 12 Mart 1906'da gönderdiği telgrafla her iki verginin de toplanması için gerekenin yapılmasını emretti. İstanbul'dan istekleri doğrultusunda cevap alamayan Erzurum'un belli başlı ceplerleri [33] ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yerel üyeleri, 'Can veren'⁶³ adı altında örgütlenip, merkezi hükümetin yerel temsilcilerine karşı radikal bir hareket başlatma kararı aldılar⁶⁴.

Halk valinin görevden alınmasını istemekteydi. Esnaf, halka destek olmak için dükkan kapatma eylemi başlattı. Şehir halkı Saray ile doğrudan iletişim kurabilmek için 13 Mart'ta Telgrafhane'yi işgal etti. Vali Erzurum müftüsünden halkı yatıştırmasını istediye de müftü buna yanaşmayarak vergilerin zaten İslam'a da aykırı ve ayaklanmanın meşru olduğunu belirterek, siyasal otoriteyi çiğnedi ve halka katıldı. Olaylar süresince, Erzurum'daki askeri birlikler, üstlerinin ve valinin emirlerine uymadılar ve dolayısıyla, isyanı bastırmak için hiçbir girişimde bulunmadılar. 18 Mart dolaylarında yine protesto gösterileri yapıldı ve vergilerin kaldırılması için Saray'a çok sayıda telgraf çekildi⁶⁵.

Şahsi Vergi'nin yarattığı gergin hava şehrin Müslüman nüfusu ile Ermenileri bir araya getirdi. İstanbul'dan hala olumlu bir cevap alınmadığından, vilayet konağı önünde büyük bir gösteriyi birlikte örgütlediler. Halk vilayet konağına giderken, hükümetin duvarlara astığı yeni vergiler hakkındaki afişleri de yırtıyordu. 25 Mart'ta Erzurum'da vergilerin kaldırılması ile yakından ilgilenen 15 kadar tüccar ve celep, kapalı çarşı kuyumcularından Hacı Akif Ağa başkanlığında, Tebriz kapısı yakınlarındaki Tophaneli Hanı'nda bir toplantı yaptı. Toplantıda halkın yoksul durumunun göz önüne alınarak Şahsi Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüsûmu'ndan affedilmesini hükümetten isteyen bir telgrafın çekilmesi kabul edildi. Sarayı hayli endişelendiren bu telgraf sonucunda valiye olayın bastırılması için emir verildi. 28 Mart'ta valinin görevden alınması isteği yineleni ve Erzurum'un tüm dükkanları kepenk indirdi; ne esnaf, ne tüccar, ne de iş sahipleri dükkanlarını ve tezgahlarını açmadı. Okulların da kapıları kilitli kaldı. Memurlar bile görevleri başına gitmediler. Protesto gösterilerinin sürdüğü on gün boyunca şehrin kontrolü bütünüyle halkın eline geçti ve devlet otoritesi fiili olarak ortadan kalktı. Vali Nazım Paşa'nın özel telgraf

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kars, a.g.e., s. 41-42.

⁶⁴ Yavı, a.g.e., s. 342-343.

⁶⁵ Yavı, a.g.e., s. 343-344.

hattı kesilerek İstanbul ile görüşmesi engellendi. Vali Nazım Paşa göz hapsine alındı ve bulunduğu yerden ayrılmasına izin verilmedi⁶⁶.

İstanbul'da durumun vahameti üzerine yapılan özel bir toplantıda, ayaklanmalara karşı sert önlemler alınması kararına varıldı. Hükümet, Erzincan'daki 4. Ordu Kumandanı Müşir Çerkez Mehmed Zeki Paşa'ya becerikli ve güvenilir bir komutanın emri altında Erzurum'a birlik göndermesini, gerekirse kuvvet kullanılarak ayaklanmanın bastırılmasını ve elebaşlarının tutuklanmasını emretti. Ancak mutlakiyetçi hükümetin göz önünde bulundurmadığı, askeri birliklerde kısmen subayların, fakat büyük çoğunlukla erlerin, rejimden duyduğu hoşnutsuzluktu. Mehmed Zeki Paşa durumu değerlendirerek Erzurum'a gitmeyi reddetti. Çaresiz kalan hükümet, halkı yatıştırmak için Nazım Paşa'yı görevden alarak Diyarbakır valiliğine, Diyarbakır valisi Mehmed Ata Bey'i de Erzurum valiliğine atadı⁶⁷. Şahsi vergi ile Hayvanat-ı Ehliye Rüsûmu'nun tahsili ise ertelendi.

Mehmed Ata Bey gelinceye kadar valilik görevini Nazım Paşa'dan devralan 4.Ordu Topçu Müfettişi Ferik Şevket Paşa'nın, vergilerin şimdilik kaldırıldığını ilan etmesine rağmen olaylar devam etti⁶⁸. Daha önce Diyarbakır valisi olan Mehmed Ata Bey, 3 Mayıs'ta Erzurum geldi. Vali görevine vilayet memurlarının ve askerlerin maaşlarını ödeyerek ve rüşvet yiyen memurları görevden alarak başladı. Daha sonra halkın ödemeyi reddettiği vergileri toplama emrini verdi⁶⁹.

Erzurum'da ikinci büyük isyan 1906 sonbaharında oldu. Mehmed Ata Bey, Mart'ta meydana gelen olayların sorumlularının bulunması için, İstinaf Mahkemesi [34] Reisi Tahir Efendi ile Serkomiser Sabri Efendi'den oluşan bir araştırma komisyonu kurmuştu. Komisyon topladığı bilgileri Eylül ayında valiye sundu. Vali de kendisine sunulan listeyi İstanbul'a göndererek emir beklemeye başladı. 22 Ekim'de İstanbul'dan gelen cevapta Hükümet, Vali Mehmed Ata Bey'e, müftü ve Mart olaylarında rolü olan çok sayıda Müslüman'ın hemen tutuklanarak sürgüne gönderilmesi emrini verdi... Erzurum'un ünlü isimlerinden ve isyanın önderlerinden Hacı Akif Ağa, kendisini tutuklamaya gelen jandarmalara karşı ciddi bir direniş gösterince olaylar şehre yayıldı ve halk, tutukluların salıverilmeleri için hemen örgütlendi. Jandarma galeyana gelmiş halka müdahale etmedi. Daha sonra Jandarma komutanını aramaya giden topluluk, komutanın ve polis komiserinin evine zarar verdi ve bir başka polis memurunu öldürdü. Hapisteki vali, ölüm tehdidiyle sürgündekilerin geri dönmeleri için yeni bir emir vermeye zorlandı. Erzurum Müftüsü ile birlikte tutuklananlar o gün Erzurum'a geri getirildi. 21 Ekim'de şehrin Müslüman ve Hıristiyan halkı, artık daha fazla vergi ödemeye halleri kalmadığını söyleyerek, yeni vergilerin kaldırılması isteğiyle, birlikte hareket ettiler. İsteklerinin reddedilişi üzerine halk, kurulu düzeni hedefleyen şiddetli bir gösteri düzenledi (23 Ekim 1906). Yerel polis örgütü ve jandarma, halkın üzerine ateş açarak birçok kişinin ölümüne neden oldu. Bu şiddet hareketiyle iyiden iyiye dehşete kapılan halk, şiddete şiddetle karşılık vererek pek çok jandarma ve polisin yanı sıra, jandarma kumandanını da öldürdü⁷⁰.

Bu isyan sırasında il garnizonu komutanı ve garnizonun büyük bir bölümü, isyancılara karşı çıkmadı. Erzurum'daki Rus konsolosu Skryabin, "Ekim olayları dolayısıyla İstanbul'daki büyükelçiliğe gönderdiği telgrafların birinde, Erzurum valisinin 'nasıl olup da askeri otoritelerin kendisinin tutsak edilmesine, polislerin öldürülmesine müdahalede bulunmadıklarına' şaşırıp kaldığını bildiriyordu. 1907 Ocak'ındaki raporundaysa, 'ihtilalcilerin hükümetin baskı ve cezalandırmasından korkmadıklarını, çünkü kendilerini askerilerin destekleyeceğinden emin

⁶⁶ Yavi, a.g.e., s. 344-345.

⁶⁷ Yavi, a.g.e., s. 345.

⁶⁸ Yavi, a.g.e., s. 346.

⁶⁹ Yavi, a.g.e., s. 347.

⁷⁰ Yavi, a.g.e., s. 349-352.

olduklarını' yazıyordu⁷¹. Bu durum, askerlerin isyan eden Erzurum halkını desteklediğini açıkça ortaya koyuyordu.

23 Ekim 1906 isyanı, niteliği ve doğurduğu sonuçlar bakımından 1906-1907 yılları boyunca Erzurum'da süregelen hükümet karşıtı gösteri ve ayaklanmaların en önemlisidir. Verginin kaldırılması isteği ikinci plana atıldı, yönetime karşı direnme, hareketin esas amacı oldu⁷². Vali Ata Bey, 1906 sonlarında görevinden alındı, yerine Nuri Bey atandı. Nuri Bey, valiliği sırasında (1906 sonu-1908 başı) olayların tekrarlanabileceği korkusuyla kentlinin işlerine karışmadı. Saraydan, yapılacak işlerin, yerini alacak valiye bırakılmasını istedi... Ancak, gösteri ve ayaklanmalar bu dönemde de yatışmadı⁷³.

1907 yılında ağır vergiler ve şiddetlenen baskı yüzünden Anadolu'nun çeşitli yerlerinde [35] yeni yeni isyanlar çıktı. Erzurum'da da 5 Mart'tan 22 Mart'a kadar bir çok kitle gösterisi oldu. Göstericilerin başlıca istekleri verginin kaldırılmasıydı. Can Veren örgütü, biri 8 Mart'ta diğeri 11 Mart'ta olmak üzere İstanbul'a iki telgraf çekti, ancak istekleri yerine getirilmedi. 15 Mart'ta kent halkından yirmi bin kişilik bir kalabalık postaneyi kuşattı. Göstericiler, telgraf aygıtının başına padişahın kendisinin gelmesini istediler. Aynı gün padişah Abdülhamit, Erzurum isyanını dağıtmak umuduyla bazı ödünler verdi⁷⁴. Erzurum halkının Abdülhamit'in koyduğu iki yeni vergiye karşı 1906 Mart'ında başlattığı direniş hareketi, 1907 Mart'ında kesin başarıya ulaştı ve her iki vergi tamamen kaldırıldı⁷⁵.

Erzurum isyanına sebep olan bu iki vergi kaldırılana kadar başta Kastamonu ve Sinop olmak üzere birçok şehirde yeni isyanlar çıktı.

2. Kastamonu İsyanı,1906

Bu isyanın da başlıca nedeni, Erzurum isyanında olduğu gibi, şahsi vergi idi. Halkın şikayetçi olduğu bir başka nokta da vergilemede adaletsizlik yapıldığı yönündeydi. Bu dönemde bazı devlet memurlarının vergiden muaf olması halkın tepkisini çekiyordu. Bu memurların başında da Kastamonu Valisi Enis Paşa vardı. Vali Enis Paşa'nın vergi ödememesine rağmen lüks yaşamı dikkat çekiyordu. Bu durumu askerlere şikayet eden halk, bir olumlu bir cevap alamamıştı. Bunun üzerine otuz iki esnaf ve zanaatkarın imzasını taşıyan bir dilekçeyi saraya gönderdi. Fakat halkın şikayetleri dikkate alınmadı.

1903-1907 yılları arasında Kahire'de yayınlanan Türk gazetesinde yer alan bir mektupta yer alan ifadeler halkın şikayetini açıkça ortaya koyuyordu⁷⁶:

"Vergi-i şahsi diye bir şey çıkardılar. Adalet yerinmeden zenginden ne alıyorlarsa fakirden de onu almaya başladılar. Halbuki talimat-ı mahsusasında bizler ile eshab-ı servet(servet sahipleri) tefrik edilmiştir (ayrılmıştır). Hükümet bunu kaale almıyor. Ustayı da 35 kuruş her bulunan çırağa da 35 kuruş vaz ediyor. Eşraf-ı memleket hep, imamet (imamlık) ve hitabet tezviri diye kendilerini bu vergiden istisna ettiriyorlar. Bunu adalet kabul eder mi? Beldemizin en büyük taciri zat-ı vilayetpenahidir. Verginin kısm-ı azamı (büyük kısmı) ondan alınmalıdır. Hal böyle iken kendisi asla para vermiyor. Biz de vermeyeceğiz".

⁷¹ Kars, Belgelerle 1908 Devrimi Öncesi Anadolu, s. 32.

⁷² Kars, 1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği, s. 35.

⁷³ Kars, Belgelerle 1908 Devrimi Öncesi Anadolu, s. 34.

⁷⁴ Kars, 1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği, s. 36.

⁷⁵ Kars, a.g.e., s. 37.

⁷⁶ "Kastamonu'da Hareket-i İhtilalkarane", Kahire, 8 Mart 1906, Sayı: 121, içinde: Kars, **Belgelerle 1908 Devrimi Öncesi Anadolu**, s. 64.

Yine aynı gazetede yer alan bir yazıda halk şikayetlerini şu şekilde dile getiriyordu⁷⁷:

“Biz şehrin gelir ve giderini bilmediğimiz için oy kullanamayız. Bizim tarafımızdan seçilen kişiler bize hesap vermeli ve görevlerini dürüstlikle yapmalıdırlar. Şahsi vergiye gelince, bunu uzun zamandan beri almaktasınız ama bu yasal değildir. Çünkü fakirle zengin arasında bir ayırım yapılmamaktadır. Örneğin bir öğrenci, bir ev sahibi kadar vergi ödemektedir. Ayrıca bütün tanınmış kişiler bu vergiden muaf tutulmuştur. En önemli tüccarlar ve valimiz vergi ödememektedirler. Bu nedenle, biz de bir kuruş vermeziz”.

Görüldüğü gibi üç dereceden alınması gereken Şahsi Vergi, uygulamada gelir ayırımı yapılmaksızın herkesten aynı miktarda alınıyor ve belirli kişilere ayrıcalık sağlanarak bu kişiler vergiden muaf tutuluyordu. Bu nedenle halk yöneticilerden hesap soruyordu.

1906 Ocak ayı sonlarında Kastamonu'da yapılan belediye seçimleri, düzene karşı duyulan hoşnutsuzluğun dışavurumu için önemli bir fırsat oluşturdu. Vilayet her zaman olduğu gibi halka açık yerlere, belediye meclisi üyelerinin seçimi için ilanlar astı. Ama şehir halkı, vergilendirme ve harcamalar üzerinde hiçbir denetimleri olmadığı, bu nedenle de seçimin anlamını yitirdiği gerekçesiyle ilanları dikkate almayarak seçimi boykot etti. Seçimleri protesto etmelerinin nedenlerini açıklamak üzere yerel askeri komutana delege yollayan Kastamonulular, askeriyeden belediyenin harcamalarını kontrol etmesini istediler. Ayrıca paranın nasıl ve nereye harcandığını bilmeleri için, kendilerinin seçeceği güvenilir kişilerin belediye meclisine seçilmesini talep ettiler⁷⁸.

Halkın istekleri yine dikkate alınmayınca Hakim Esat Efendi liderliğinde toplanan kalabalık bir grup, Vilayet Konağı'nın önünde gösteri yaparak telgrafhaneyi ele geçirdi. Halk vergilemeye ilişkin şikayetlerini, 10 gün süreyle elinde tuttuğu telgrafhaneden saraya sürekli telgraflar çekerek dile getirdi. Ayaklanan halkın isteği ek vergilerin kaldırılması ve Vali Enis Paşa'nın görevden alınmasıydı. Şehir esnafı da kepenk indirerek bu isyana destek verdi.

Vali Enis Paşa, yeni oluşan bu hareketi öğrenir öğrenmez askeri komutanı ve polis şefini çağırarak, kalabalığı dağıtmalarını, sonra da olayın nedeni ve olayı düzenleyenler hakkında bilgi toplamalarını istedi. Her ikisi de ellerindeki kuvvetlerin zayıflığını ve bir askeri bastırma hareketinin sorumluluğunu üzerlerine alamayacaklarını gerekçe göstererek, Vali'ye itiraz ettiler⁷⁹.

İsyancılar, kendileriyle görüşmeye gelen şehrin ileri gelenlerinden oluşan heyeti, Vali'nin görevden alınmasına ilişkin Sultan'a gönderdikleri dilekçeye imza atılana kadar rehin aldılar. İsyan sonucunda halkın isteği oldu ve vali ve defterdar görevden alındı.

3. Sinop İsyanı, 1906

Sinop isyanı da, Kastamonu isyanı ile aynı nedenlerden kaynaklanmıştır. Sinop isyanında mutasarrıf[36]ın kötü yönetiminin önemli bir etkisi olmuştur. Zaten vergilerden bunalan Sinop halkı, mutasarrıfın yolsuzlukları sonucunda harekete geçmiştir.

Sinop'ta geçen şu olay, halkın mutasarrıfa tepkisinin en temel nedeni olmuştur⁸⁰: “Sinop hapisanesinde Çerkes Gül Hasan adında bir haydut vardı. Mutasarrıf hapis süresi bitmeden bu haydudu hapisaneden çıkardı. Bu haydut hapisten çıktıktan birkaç gün sonra eşkıyalığa başladı. Cinayetine Kırmımlı İbrahim adında birinin oğlunu öldürerek evini soymakla başladı. Bu soygunlar giderek arttı. Köylüleri haraca kesti. Hane başına on beş şinik [37] buğday haraç tayin

⁷⁷ Sbornik, a.g.m., s. 145-146.

⁷⁸ Yavi, a.g.e., s. 339.

⁷⁹ Yavi, a.g.e., s. 340.

⁸⁰ “Kastamonu'da Hareket-i İhtilalkarane”, s. 68.

etti. Bu haydudun zulmünü halk uzun süre çekti. Sonradan bu işte mutasarrıfın da parmağı olduğunu, verdikleri her şeyin yarısının mutasarrıfa gittiğini anlayınca zaten sevmedikleri mutasarrıflarını büsbütün atmanın çaresini aradılar”.

Bunun üzerine Sinop halkı toplanarak telgrafhaneye yürüdüler. Mutasarrıf fena halde korkmuş, geç vakitlere kadar odasında hapis kalmıştı. Ahali, bir çok telgrafla mağduriyetlerini, mutasarrıfın zulmünü ve kötü yönetimini İstanbul'a arz etti. İstanbul cevap verinceye kadar, bu binlerce halk telgrafhanede ve sokaklarda heyecanla bekledi. Her saat başında 'Padişahım çok yaşa' diye bağırıyorlardı. En sonunda mutasarrıfın görevden alındığına dair telgrafı alarak dağıldılar⁸¹. Görüldüğü gibi, halkın isyanı padişaha değil, mutasarrıfın yolsuzluklarına karşıydı.

Anadolu'nun birçok bölgesinde ortaya çıkan bu isyanların ortak özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

-Bu dönemde ortaya çıkan tüm isyanların temelinde ağır vergi yükü ve bu yükü daha da ağırlaştırılan yeni vergiler vardı. Vergilemede adalet ilkenin çiğnendiği savunuluyordu. Ayrıca isyanlarda önemli görevlerde bulunan üst derecedeki devlet memurlarının lüks yaşam sürmeleri, bunun karşılığında bir çok vergiden muaf olmaları önemli bir etken olmuştur. Bu durum vergilemede belirli kişilere ayrıcalık sağlandığını açıkça ortaya koyuyordu.

-Bu isyanların hemen tamamı, birer sivil itaatsizlik örneğiydi. Yani isyanlar tamamen köylü, esnaf ve tüccar gibi sivil halk tarafından çıkarılmıştı.

-Tüm isyanlarda halk, tepkisini hükümete daha rahat iletebilmek için ilk iş olarak telgrafhaneyi ele geçirmiş ve sürekli olarak buradan saray ile irtibat kurmuştur. Bunun yanında halkın telgrafhaneyi işgalindeki bir başka neden ise, üst düzey yöneticilerin sarayla irtibatını kesmekti.

IV.SONUÇ

Bu çalışmada ortaya konulduğu üzere Osmanlı Devleti'nde çeşitli nedenlerle vergi toplama yetkisinin devri söz konusu olmuş, fakat devlet teşkilatı yerine devletin yetkilendirdiği kişi ya da grupların vergi tahsilini gerçekleştirmesi ve bunların halk üzerinde keyfiyet ve baskı kurmaları isyan hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Şüphesiz 600 yıl gibi çok uzun bir süre hüküm sürmüş olan Osmanlı Devleti'nde, vergi adaletine büyük önem verilmiştir. Fakat her devlette olduğu gibi vergilendirme alanında yetkilere sahip olanlar, zamanla bu yetkilerini suiistimal etmişler ve halka ağır vergiler yüklemişlerdir. Padişahlar çeşitli dönemlerde her ne kadar açıkladıkları hükümler ve fermanlarla⁸² bu konudaki hassasiyetlerini ortaya koymuşlarsa da, özellikle devletin zayıfladığı dönemlerde ağır ve adaletsiz vergiler önemli boyutlara ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan isyanları şüphesiz sadece ekonomik sebeplere dayandırmak mümkün değildir. Ayrıca tüm isyanları haklı nedenlere dayandırmak da söz konusu olamaz. Ortaya çıkan isyanların çok farklı boyutlarının olması, Osmanlı Tarihi alanında çalışmalar yapan araştırmacılar arasında da görüş ayrılıkları ortaya çıkarmaktadır. Osmanlı Devleti'nde çeşitli dönemlerde uygulanan ağır ve adaletsiz vergiler ve verginin tahsilinde halka yönelik gösterilen kötü davranışlar hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nin adaletten tamamen uzak bir devlet yönetimi olduğu anlamına gelmez. Yukarıda da belirttiğimiz üzere 600 yıllık bir imparatorlukta vergi adaletine azami önem veren padişah ve yöneticiler olduğu gibi, bu konuda güç ve yetkilerini suiistimal eden yöneticiler de olmuştur.

⁸¹ "Kastamonu'da Hareket-i İhtilalkarane", s. 68.

⁸² Bu konuda ekte sunduğumuz çeşitli adaletnamelere bakılabilir.

NOTLAR

[1] Beylerbeyi, eyaleti idare eden ve sancakbeylerinin başı olan kişidir. Beylerbeyi eyalette padişahı temsil eden en yüksek yönetici konumundadır.

[2] Sancakbeyi, devlet merkezi tarafından, eyaletin alt bölümünü oluşturan sancağın başına tayin edilen kişidir.

[3] Reaya kelime olarak, idare olunan kimseler anlamında olup, Osmanlı Devleti'nde yönetici kesim dışındaki tebaaya ve daha özel anlamda üretici köylüye verilen addır. Raiyyet kelimesinin çoğuludur. Reaya ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1995, s. 292-304.

[4] Tımar, Osmanlı Devleti'nde yıllık geliri yirmi bin akçeden az olan dirliklere verilen isimdir. Tımar sahiplerinin kendilerine tahsis edilen topraklara ait vergileri tahsil yetkisi vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Coşkun Can Aktan, "Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 52, Şubat 1988; Ömer Lütfi Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, Editör: Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C.13, Mars Matbaacılık, 1975; Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.; Osmanlı tımar sisteminin temelini İslam devletlerinde ve Selçuklu Devleti'nde uygulanan ikta sisteminden almaktadır. Bkz: Coşkun Can Aktan, "Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İkta Sistemi", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı 44, Ekim- 1986.

[5] Mütesellim, kelime anlamı teslim alan olup, eskiden kendisine büyük idari makamlar verilenlerin o makamı kendinden önce o görevde bulunanlardan kendi adlarına teslim almaya ve kendileri gelinceye kadar idare etmeye memur ettikleri kimselere verilen isimdir. Midhat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lugatı, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1986, s. 235.

[6] Voyvoda, devlet tarafından iltizama verilen bir yerin vergilerini toplamaya memur edilmiş kimselerle, vezirlerin kendi haslarının yıllık gelirini tahsil için gönderdikleri kimselere verilen addır. Sertoğlu, a.g.e., s. 359.

[7] Kethüda; "itimat olunur, bir yeri idareye memur kimse" anlamındadır. Osmanlı teşkilat tarihinde bu isimle anılan pek çok memurluk vardır. Saray, ordu, devlet hizmetlerinin bir kısmı bu isimle anıldığı gibi devlet adamları kapsamında işlerini yürüten memur kethüdalar bulunurdu. Geniş manada daima bir kimsenin maiyetinde ve onun direktifiyle çalışan, şahsına güvenildiği için ayrıntılı işlerin idaresi kendisine terk olunmuş bulunan kimse anlamını ifade eder. Kapı kethüdası, sadrazam dairesinin muhafızlarıdır. Sertoğlu, a.g.e., s. 183.

[8] Kurallara karşı gelinmesini ifade eden itaatsizlik kavramı, itaatsizliğe sebep olan kişiler göre ikiye ayrılabilir. İtaatsizliğe sebep olan kişiler resmi bir nitelik taşıyorsa "resmi itaatsizlik", resmi olmayan bir nitelik taşıyorsa "sivil itaatsizlik" söz konusudur.

[9] Çiftbozan, köyünü bırakıp toprağını terkederek başka yerlere giden çiftçi halka verilen isimdir.

[10] Levend, köyünü terk eden kişilerden oluşan ve herhangi bir işte çalışmayan boş insanlardır.

[11] Sekbanın kelime anlamı, düşman saflarını yırtıp parçalayandır. Bunlar, daha I. Murad zamanında padişahın av maiyeti olarak bir teşkilat halinde mevcut idiler. Süvari ve piyade sekbanlar padişahla beraber ava giderler, av köpekleri tedarik ederler, sekban fırınında çalışırlardı. Savaş zamanlarında ise, diğer yeniçeriler gibi savaşta yer alırlardı. Sertoğlu, a.g.e., s. 309.

[12] Cebelü; bir zeamet veya tımar sahibinin dirliğinin miktarına göre savaş zamanlarında maiyetinde götürmeye mecbur bulunduğu silahlı süvarilere verilen isimdir. Zeamet sahipleri ilk beş bin akçeden sonra her beş bin akçe için, tımar sahipleri başlangıçtan sonra her üç bin akçe için bir cebelü götürürlerdi. Cebelülerin yetiştirilmesi ve her türlü masrafları zeamet veya tımar sahibine aitti. Bunların bir araya

gelmesi, savaşta Osmanlı ordusunun önemli bir gücünü oluştururdu. Savaşlar sırasında yararlık gösteren cebelülere boşalmış timarlar verilirdi. Sertoğlu a.g.e., s. 62.

[13] Dergah-ı âli çavuşları (Divan-ı Hümayun Çavuşları), asıl görevleri divan (bugünkü bakanlar kurulu) günleri hizmet, mübaşirlik ve icra kuvvetlerine yardımcılık etmek olan bir sınıftır. Sertoğlu, a.g.e., s. 87.

[14] Enderun, Topkapı sarayının üçüncü kapısı olan Bab'üs-saade veya Akağalar kapısından sonra başlayan kısmına verilen isimdir. Sertoğlu, a.g.e., s. 98.

[15] Mukataa, Osmanlı Devleti'nde hazineye ait herhangi bir gelirin belirli bir bedel ile iltizama verilmesidir. Mukataa, bir bölgenin vergi işlerini üzerine alan kişi tarafından ödenen bedeldir. Bunun dışında mukataa, devlet tarafından bir tekel haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı veya yer altından çıkarılan madenlerdeki devlet payını toplamak ve bu madenleri işletenlerden, çıkardıkları madeni satın alma tekeli kurmak şekillerinde işletilen üretim birimleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Tabakoğlu, Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi, İstanbul: Dergah Yayınları, Emek Matbaacılık, 1985.

[16] Padişah hasları, yıllık geliri yüz bin akçeden fazla olan padişaha ait dirliklerdir.

[17] Hass-ı hümayun, Osmanlıların fetih devirlerinde yeni zapt edilen araziden devlet hissesi olarak ayrılan haslardır. Sertoğlu, a.g.e., s. 145.

[18] Ağnam resmi, koyun ve keçilerden alınan bir örfi vergi türüdür.

[19] Zeamet, geliri yirmi bin akçeden yüz bin akçeye kadar olan toprak dirliğidir.

[20] Vakıf; cami, mescit, tekke, türbe, medrese, mektep, imaret gibi dini müesseselerle hayır müesseselerinin masrafı karşılığı olarak belli bir mülkün veya paranın gelirini tahsis etmektir. Sertoğlu, a.g.e., s. 105.

[21] Büyük kaçgunluk, 16. yüzyıldan itibaren çiftçi halkın topraklarını terk etmesini ifade eden büyük göç olayıdır. Bu göç olayları yüzünden 1567 yılında İstanbul'a gelip yerleşme yasağı bile konmuştur. Bkz: Ahmet Tabakoğlu, Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi, İstanbul: Dergah Yayınları, Emek Matbaacılık, 1985, s. 230.

[22] Çiftbozan resmi, köylülerin herhangi bir neden olmaksızın tarlalarını ekip biçmemesi halinde verdiği bir vergidir.

[23] Ümera, Osmanlı devleti teşkilatında en az sancakbeyi seviyesinde olanlara verilen addır. Emirin çoğuludur. Sertoğlu, a.g.e., s. 97.

[24] Cizye, Osmanlı Devleti'nde ve Müslüman ülkelerde Hıristiyan kişilerden alınmış olan bir vergidir.

[25] Atçalı Kel Mehmet, aslında şehir meydanında bir pehlivanla tuttuğu güreş sonucunda bir beyin kızı ile evlenme hakkını kazanmıştı. Fakat bey, onu küçümseyerek kızını Mehmet'e vermedi. Mehmet'in direktmesi sonucunda ona türlü işkencelerde bulundu. Bunun üzerine dağa çıkarak efe oldu. Bölgede halka zulüm yapan yönetici ve mültezimlerle mücadele ederek, Aydın halkının haklarını korudu. Kendisini Aydın Valisi ilan etmesi sonucunda bey, kızını kendisine verdi. Bunun üzerine beye karşı mücadeleden vazgeçti. Bu yüzden yanında bulunan kişiler tarafından eleştirilmekle birlikte sonunda, üzerine gönderilen yönetici ve askerlerle çatışmaya girdi ve öldürüldü. Bkz: Orhan Asena, Atçalı Kel Mehmet, Şiir Tiyatro Yayınları Tiyatro Dizisi 5, 1979.

[26] Çorbacı, Niş bölgesinde zengin ileri gelenlere verilen addır.

[27] Knez (Eflakan); IV. Yüzyılın ortalarından itibaren başlayan kavimler göçü sırasında Tuna ve Daçya bölgesinde bulunan Roma asker ve ahalisi ve Romalılaşmış yerli halk daha güneye inerek Balkan yarımadasının doğu ve kuzey doğu bölgelerine yerleştiler. VIII. Yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen Slav istilası sırasında ise dağlara çekilip çoban ve köle oldular. XIII. ve XIV. yüzyıllarda yani ortaçağlar Sırp devleti sırasında bunlar Vlah-Eflak adıyla tanındılar. Türk istilası devrinde ise dağlardan inerek köylü

sınıfına katıldılar. Bu sırada tamamen Slavlaşmış bulunuyorlardı. Yalnız pek dağlık yerlerde bunların henüz tamamen Slavlaşmamış olanları mevcuttu. Bunlar Osmanlılar devrinde Karadağ mıntikasıyla Romanya'ya kadar olan bütün serhat boylarında oturur ve Eflakan diye anılırlardı. Sertoğlu, a.g.e., s. 94.

[28] Kıpti; eski Mısır halkından olan kimsedir.

[29] Kocabaşı, Hıristiyan köylerinin muhtarlarına verilen isimdir. Sertoğlu, a.g.e., s. 188.

[30] Miri arazi, mülkiyeti devlete ait olan topraklara denir.

[31] Mu'accele, devlet hazinesine ait mukataaların malikane şeklinde verilenlerinden sekiz yıldan on iki yıla kadar peşin olarak alınan gelirlerdir. Bundan başka, her iltizamdan ve değerli kağıtların satışlarından peşin olarak alınan hissedir. Sertoğlu, a.g.e., s. 227.

[32] Öşür, tarımsal ürünler üzerinden genellikle onda bir oranında alınmış şer'i bir vergidir.

[33] Celep, küçükbaş hayvan ticareti yapan kişilere verilen addır.

[34] İstinaf Mahkemesi, Osmanlı Devleti'nde ilk derecedeki mahkemelerin (bidayet mahkemesinin) kararına karşı başvurulmuş mahkemenin adıdır. Bkz: Mustafa Nihat Özön, Osmanlıca Türkçe Sözlük, 6.b. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1979, s. 398; Türkçe Sözlük, Dördüncü Baskı, Hazırlayan: Mehmet Ali Aşakay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 247, 1966, s. 376.

[35] Erzurum isyanlarını takiben Musul, Trabzon, Bitlis, Samsun ve Ankara'da da aynı nedenlerle daha küçük çaplı isyanlar çıkmış, halk telgrafhaneleri işgal etmiş ve sonunda söz konusu yerlerin valileri görevden alınmıştır. Bkz: Ersal, Yavi, Bir Ülke Nasıl Batırılır?, İzmir: Yazıcı Basım Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti, 2001, s. 342-349.

[36] Mutasarrıf, Osmanlı teşkilatında Tanzimat Fermanı'ndan sonra sancaklardan sorumlu olan memurlardır. Tanzimat öncesinde sancakların başında sancakbeyleri bulunuyordu. Tanzimat sonrasında sancakbeylerini yerini mutasarrıflar almıştır. Sertoğlu, a.g.e., s. 230.

[37] Şinik, tahıl için kullanılan bir ölçektir.

EK: OSMANLI DEVLETİ'NDE VERGİLEMEDE ADALETLİ DAVRANILMASI YÖNÜNDE PADİŞAH TARAFINDAN YAYINLANAN FERMANLARDAN BAZI ÖRNEKLER ⁸³

1-“Yeniden fetholunan Kıbrıs adasında eskiden olduğu gibi düzeni sağlamak ve ahalinin daha rahat yaşamalarını temin etmek için gerek şer'i hukukun uygulanmasında, gerekse vergi toplama konusunda beylerbeyi, kadı ve defterdar tarafından azami gayretin gösterilmesi; bu bahane ile kimsenin rencide edilmemesi ve herkese eşit şartlarda muamele yapılmasına dair hüküm:

Kıbrıs beylerbeyi, kadı ve defterdarına hüküm ki:

Kıbrıs adası taraf-ı şahanemden yeni fethedilmiş memleket olmakla ahalsinin bir nevi zayıflık içinde olması normal olup onlara karşı hiçbir şekilde zulmedilmemesi adaletli davranılması, kanunlar uygulanırken ve her türlü vergi toplanırken himaye etmek suretiyle kendilerine güç verilmesinin memleketin eskisi gibi ma'mur olması açısından gerekli olduğundan buyurdum ki:

Bu konuya her biriniz yeterince önem verip, ahaliyi koruyup, kollayarak kimseye zulmettirmeyesin, kanunlar uygulanırken, devlet hizmetlerinde ve vergilerin tahsili konusunda adaletli davranıp, tefrika ve karışıklık çıkaracak hususlardan kaçınasın. Adaletimin hüküm sürdüğü şu zamanda her birisi huzur ve sükun içinde kazançları ile meşgul olup, memleket eskiden olduğu gibi dört başı ma'mur olsun. Adanın görkemli ve ahalsinin emniyet ve refah içinde olması nihai arzumdur. Bu konuya her birinizin gerekli

⁸³ İsmet Binark, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belgeler Işığında Türkler'de Adalet Anlayışı, **Yeni Türkiye**, Sayı: 10, Yıl: 1996.

hassasiyeti gösterip memleketin şen ve dört başı ma'mur olması hususunda yararlı çalışmalarda bulunup bir dakika bile boşa harcamayasınız. Ada halkına zulmedildiği ve haddi aşan vergi ile aralarında tefrika ve karışıklık çıkarıldığı şeklinde bir haber duyduğum takdirde özrünüzün kabul edilme ihtimali yoktur. Ona göre gaflette bulunmuyasınız”.

17 Zilhicce 979/1 Mayıs 1572

BOA., MD., No: 12, Hüküm No: 1215

2- “Divani avarız ve diğer örfi vergilerden muaf ahalinin vergi talep edildiği, çobanlardan hile ile paralar alındığı, aded-i ağnamın fazladan alındığı, izinsiz bağ bozulduğu bahanesiyle ceza kesildiği; sancak beyi, voyvoda, kadı ve subaşılının türlü gerekçelerle vurgunlar gerçekleştirdikleri vs.nin öğrenildiği, hiçbir şekilde bir kimseden kanunun tespit ettiği kadar fazla vergi alınmaması, sözü edilen tecavüzlere derhal son verilmesi hakkındaki hüküm:

Rumeli'deki sancakbeylerine ve adı geçen vilayette mevcut kadılarına hüküm ki:

Varna merkezi sakinlerinden Niykete, Astmad ve Kostantin adlı zimmiler huzuruna gelerek, bunlar defterli celepler olup, defterde üzerlerine takdir olunan zahire ve bahar koyunlarını her yıl İstanbul'a getirerek teslim edip kusurları yokken ve hizmetleri karşılığında Divani avarız ve sair örfi tekliflerin hepsinden muaf bulunmuşlarken, avarız, kürekçi, nüzül ve peksimet teklif edip, ülkemizden koyun ve sair davar getirirken yollarda haraççılar, eminler, amiller, yuvacılar ve diğer iş erleri yanlarında olan çobanlarıyla bir yerde bir kaç gün oturdukları zaman, toprağımızda oturdunuz diye ekmek, kışlak, ayalak ve deşt-bani diye para isteyip, atlarını zorla ulağa tutturmak suretiyle bunlardan ve çobanlardan yuva haraççıları, yuva haracı diyerek büyük miktarda paralarını alarak, ücretle koyunlarını süren çobanlarından biri ölünce has eminleriyle amiller bunların koyunları için ölen çobanıdır diyerek hilekarlık yapmak suretiyle, pek çok paralarını aldıkları ve koyunlarından bir kısmı daplarda kalarak yuva amillerinin ellerinde bulunup aynıyle alametlerini göstererek istedikleri zaman her çeşit hilekarlıkla vermekte inat edip bazı kimseler bunlardan şeri'ata aykırı kefil isteyerek külliye miktarda paralarını almak suretiyle koyun satın almak için bazı kasabalara vardıklarında yeteri kadar koyun almaya bırakmayıp sipahi ve yeniçeriler madrabazlara aldırıp, gemi kerestesi için çiftlerle atlarını yöresel kethüdalara ihbarla aldırarak celep teftişine gelen kullar ellerinde mühürlü temessük ödemesi varken, çok miktarda para isteyip rencide ederler. Oğullarıyla koyun toplamaya vardıkları zaman oğlardan beşte bir oğlan isteyip topladıkları zahire ve bahar koyunlarından bir takım örf ehli gurubu vergi olarak ve koyun toplama hakkına gelen kullar adet-i ağnamını kanuna göre almayarak, fazla aldıkları Boğdan ve Eflak'tan zahire için gelen koyunlardan hak talep ederek, ekip biçmek suretiyle hasıl olan terekelerinin öşrünü yer sahibi olanlar harman zamanında aynıyle almayarak, üzerlerine bırakıp sonra gelip cari olan narhtan fazla paralarını aldıkları, bağlarını bozduklarında subaşılar, bizim iznimiz olmadan (bağ) bozmuşsunuz diyerek cezalarını alıp, kendileriyle çobanlarına yükümlülükler yükleyip rencide ederek, sancakbeyi, subaşılını ve voyvodalar toprağımızda koyun topladınız diyerek koyun başına birer akçelerini aldıkları ve kadılar hüccet akçesi adıyla de üçer dörder yüz akçelerini alarak, giydikleri elbiselerine ve atlarına, zarar def etmek için getirdikleri silahlarına müdahale ederek, askerlerden bazıları evlerini basmak suretiyle çobanlarını yakalayıp zulüm ve haksızlık ettikleri ve koyunları hasta olup birkaç gün kalmak istediklerinde de bazı yeniçerilerin köy halkı ile beraber engel oldukları, bir takım eminlerle voyvodalar ve iş erleri kuru bacı diyerek vergi istedikleri, böylece onları rencide etmekten hali olmadıklarını bilerek, madem celebin hizmetinde olup, her yıl üzerlerine takdir olunan celep koyunlarını İstanbul'a getirip teslim ettiklerine, koyun emininden ellerinde temessükleri olsun. O takdirde bunlardan avarız (geçici vergi), kürekçi, nüzül (konaklama) ve peksimet talep ettirmeyesin. Keza yuva haracı diye akçelerini aldirmayasın. Sancakbeyi adamları, eminler ve subaşılını toprağımızda kondunuz diye egrek, kışlak, yaylak ve deşt-bani diyerek istetmeyesin. Yeniçerilere ve ulağa beygirlerini aldirmayasın. Kefilname adıyla paralarını aldirmayasın. Bazı kimseler sırf mal elde etmek için şirretliğe teşebbüs edip bize sövdünüz diyerek paralarını alırlarmış, men'edesiniz. Nisan başında mevcut bulunan koyunlarını sayıp, deftere kaydederek, koyunlarından iki koyuna bir akçe ve her üç yüz koyunlarından iki koyuna bir akçe ve her üç yüz koyunlarından beşer akçe hesabıyla ağıllar vergisi aldırıp, fazla aldirmayasınız. Giydikleri elbise ve bindikleri at ve kendilerini savunmaları için getirdikleri silah ve teçhizatları için kimseler tarafından incittirmeyesin. Bazı kimseler evlerini basarak, çobanlarını tutup düşmanlık ederlmiş, men' edesiniz. Bir yerde birkaç gün kalıp koyunlarını sulamak istediklerinde bazı yeniçeri ve köy halkı mani olurlarmış, men' edesin. Voyvodalar, eminler ve vergi memurları kır bacı (vergisi) ve kuru bacı (vergisi) diye vergi talep ederlmiş, ettirmeyesin. İskeleden koyun geçirirken geçit

hakkı aldirmayasin. Adı geçenler koyun satın almaya vardıkları zaman bazı yeniçeriler, sipahiler ve madrabazlar engel olurlarmış, men'edesiniz. Atlarını ve öküzlerini kereste çekmek için aldırırlarmış, aldirmayasiniz. Anılan şahıslar koyun toplamakta iken bazıları evlerine konup, bedava, parasız olarak yem ve yemeklerini, koyun, kuzu, tavuk, arpa, saman ve otluklarını alarak, tecavüz ve haksızlık ederlermiş, men'edesiniz.

Hasıl olan terekelerinin öşrünü harman zamanında aynıyle aldırarak, bundan sonra üzerlerine bıraktırmayasiniz. Sancakbeyi adamları ve voyvodalar, toprağımızda koyun topladınız diye bir şeylerini aldirmayasiniz.

Kadılar hüccet akçesini fazla almasınlar ve kovanların vergisini dahi kanun gereğince aldırarak, fazla aldirmayasiniz diye merhum ve mağfirete layık babam Hüdavendigar (Kabri nur olsun) zamanında Maliye tarafından hükm-i şerif verildiğini bildirerek yenilenmesi hususunda inayet beklemekle buyurdum ki:

Açıklandığı üzere ellerinde emirleri varsa gereğine göre hareket edip, ona aykırı olarak bunları kimseye incittirmeyip, men' ve def'eyliyesiniz. Yasak olamayanı yazıp bildiresiniz. Hükümde ve meselede rolü olmayanı işe karıştırmayasiniz. Şöyle bilesiniz. Ve göz gezdirdikten sonra, gördükten sonra hükm-i hümayunumu ellerinde bıraktırıp, alamet-i şerife itimat kılasınız”.

22 Zilkade 1004/1 Temmuz 1596

BOA., MD., No: 74, Hüküm No: 361.

3- “Rumeli eyaletlerindeki bazı beylerin ahaliye karşı haksız yere şiddet kullandıkları; para ve erzaklarıyla ürettikleri mahsule ortak oldukları; vergi tahsili konusunda kanuna uymayarak her türlü tecavüzden geri durmadıklarının öğrenildiği, bu tecavüzlere derhal son verilerek kanunsuz tek kuruşun aldırılmaması, ortay çıkacak bozguncuların cezalandırılarak hiçbir şekilde kanunsuzluğa fırsat verilmemesine dair hüküm:

Rumeli Beylerbeyi ve Rumeli Eyaletinde bulunan beylere ve o sancaklardaki kadılara hüküm ki:

Halen adı geçen eyalette bulunan Müslüman ve gayr-i müslim Yüce Yaraticının emaneti olan halk, adalet devr-i hümayunumda aile, çocuk, erzak ve mallarıyla huzur içinde olup, gündün güne bütün köyler ve beldeler bayındır olması gerekirken, siz ki beylerbeyi ve sancakbeylerisiniz. Sırf alıp, toplamak için çok miktarda atlı ile bizzat kalkıp, vilayete çıkarak ve dolaşarak bir köy toprağında bir kimse soğuktan donup ölecek olsa yahut ağaçtan düşerek veya suda boğularak ölse veya yaralı olarak ölü bulunsa, kan diyeti ve öşrü bizim hakkımızdır diye o köye vararak, nice günler oturup, köy halkını hapisle zincire vurup, sağlam şekilde dayak atarak kan pahası (öşrü) adıyla nice yüzlerce altın ve kuruşlarını, mal ve erzaklarını aldığınızdan başka, müslim ve gayr-i müslim halkın bedava olarak at, katır, deve, kul, elbise ve mallara ile arpa, saman, odun, atlık, koyun, kuzu, tavuk, yağ, bal ve diğer yiyeceklerini çekip alarak, buna benzer nice salmalar salıp, zorla ve şiddetle çok miktarda mal toplamak suretiyle, haslarınızı da haddinden fazla voyvodalarınıza toplamak için görev vermenizle, onlar dahi çok sayıda atlı ile bir taraftan vilayet üzerine çıkıp dolaşarak, hasları ve vezirlere ait hasları, evkaf, emlak ve serbest demeyip kanuna aykırı olarak hepsine girmek suretiyle aynen müslim ve gayr-i müslim ahalinin at, katır, deve, kul, mal ve erzakını ve yiyeceklerini parasız çekip alarak, her köyü ayda otuzar kırkar altın ve kuruşa kesmek suretiyle zorla ve zulüm ile toplayarak, haslarınızdan hasıl olan şer'i haklar ve örfi vergileri de şer'i'at, kanun ve defter gereğince almağa kanaat etmeyerek, istediği kadar aldığı, siz ve voyvodalarınız eşkiya ve bozguncuların hakkından gelmeyip, mallarını alarak ruhsat verdiğinizden dolayı eşkiya ve bozguncu takımı da yüz bularak, grup grup olup, onlar da bir taraftan müslim ve gayr-i müslim halk üzerine müstevli olmak suretiyle, haddinden fazla zulüm ve haksız tecavüzün sonu olmadığını duymuş bulunuyorum...”

1 Receb 1018 / 30Eylül 1609

BOA., MD., No: 78, Hüküm No: 4013

4- “Halka karşı akla gelmedik zulümlerde bulunulduğunun işitildiği, bunlara derhal son verilerek fazladan toplanan vergilerin iadesi, bu gibi zulümlerin tekrarı halinde suçluların af edilmeyeceği, verilecek cezaların ibret olacağına dair hüküm:

Sancakbeylerine, adı geçen sancaklardaki kadınlara altı kethüda erlerine, yeniçeri serdarlarına ve diğer iş erlerine hüküm ki:

Adaletin esas kabul edilip memleket işlerinin düzene konulması ahalinin tam bir kalp huzuru içinde bulunup, gönüllerince bir hayat sürebilmeleri düşüncesiyle dört bir yana adamlar gönderilip ahalinin ne durumda olduğunu öğrenmek için bundan önce sabık Vezir-i A'zam Mehmed Paşa zamanında halka yapılan zulüm ve haksızlıklara ilişkin nice öneriler sunulduğu halde akla gelmedik zulüm ve eziyetlerin halkıma reva görüldüğünü işittim. Allah'ın bana emanet ettiği halkıma karşı nazik, insafı, ikramı bol bir yönetim sergilemekle bundan sonrası için böylesi bir zulüm ve eziyette bulunulmaması, her birinin sultanlığım ve halifelliğim süresince mutlu ve düzenli bir hayat sürmeleri emrim olmuştur. Ve dahası Şark seferine çıkmış olan Vezir-i A'zam serdarı ekremim Bayram Paşa (Allah gününü arttırsın) zaferden zafere koşan ordularımın başında bulunduğu sırada halkıma olan şefkat ve merhametinden, zahireden sürsat vergisi almayıp, günlük narh üzere bulunan yerde, yiyeceklerini kendi paralarıyla almış, padişahlığının şanına yaraşır şekilde halkıma şefkat, fakir ve zayıflara merhamet göstermişti.

Bundan sonra da ahaliye karşı zulüm ve kanunsuz bir iş teklif edilmeyip, her birisi, sultanlığım süresince huzur ve sükun içinde olmaları hususunda ayrıntılı ve açıklamalı ferman-ı şerifim yazılmakla buyurdum ki:

Size ulaştığında bu konudaki fermanımın gerektirdiği şekilde hareket edip, sicile de kaydedip halkın toplu bulunduğu çarşı, Pazar gibi yerlerde ilan ettiresin ki halkımdan hiç kimse önceki gibi zulüm ve kanuna aykırı davranışlara maruz kalmasın; korku ve eziyet çekmesin. Her birisi huzur ve sükun içerisinde kazançlarıyla meşgul olsun. Ahaliden hiç kimsenin uygunsuz davranışlarda bulunmasına fırsat vermeyip, emr-i şerifime uygun şekilde hareket etmeleri sıkı tenbih edesin. Toplamış oldukları avarız ve benzeri vergileri kanun ve defter uyarınca alıp, fazladan hizmet bahanesiyle gulâmiye akçesi (hizmet bedeli) alınmasını yasaklayasın. Allah'ın bana emanet ettiği ahaliden her kesime şefkat ve merhamet göstererek işlerinin yoluna konulması biricik arzumdur. Ona göre her birine tembihte bulunup siz de gerekli önem ve hassasiyeti göstererek sultanlığım süresince vergileri hafifletmek suretiyle kalpleri huzur ve rahata kavuşturasın.

Sözü edilen Vezir-i A'zam tarafından gizlice bazı adamlar gönderildiği gibi bundan sonra da ahaliye ve fukaraya karşı idarecilerden veya diğerlerinden herhangi bir zulüm veya eziyetin vücuda geldiği duyulduğu takdirde sizden bilinip, hiçbir şekilde özür kabul edilmeyip, cevabınız da dinlenmediği gibi en şiddetli hakaretlerle hakkınızdan gelinmesi karar bağlanmıştır. Ona göre uyanık olasınız. Bu yasaklara uymayan kişileri isim ve eşkalleriyle yazıp Vezir-i A'zam ve Serdar-ı Ekrem Bayram Paşa'ya arz ederek zalim ve bozgunculara hiçbir şekilde zaman ve fırsat vermeyip derdest edip, orduya teslim edin. Hak ettiği cezayı çeksinler. Başkalarına da böylece ibret ve nasihat olsun”.

10 Zilhicce 1046/5 Mayıs 1637

BOA.,MD., No: 87, Hüküm No: 364.

KAYNAKLAR

Akdağ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyancıları, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.

Akgündüz, Ahmed, Osmanlı Kanunnâmeleri, 3. Kitap, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları No. 1, İlmî Araştırmalar Serisi No: 1, 1991.

Aktan, Coşkun Can, “Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:52, Şubat 1988.

Aktan, Coşkun Can, “Osmanlı İltizam Sistemi”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:71, Nisan-1991.

Aktan, Coşkun Can, "Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktisat Sistemi", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı 44, Ekim- 1986.

Asena, Orhan, Atçalı Kel Mehmet, Şiir Tiyatro Yayınları Tiyatro Dizisi 5, 1979.

Barkan, Ömer Lütfi, "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, Editör: Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C.13, Mars Matbaacılık, 1975.

Binark, İsmet, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belgeler Işığında Türkler'de Adalet Anlayışı", Yeni Türkiye, Sayı: 10, Yıl: 1996.

Cin, Halil, S. Gül Akyılmaz, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1995.

İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi, İstanbul:Eren Yayıncılık, 1996.

Karamursal, Ziya, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Kars, Zafer H., Belgelerle 1908 Devrimi Öncesi Anadolu, Ankara: Kaynak Yayınları: 37, Sistem Ofset, 1984.

Kars, Zafer H., 1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği, 2. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997.

"Kastamonu'da Hareket-i İhtilalkarane", Kahire, 8 Mart 1906, Sayı: 121, içinde: Kars, Belgelerle 1908 Devrimi Öncesi Anadolu, Ankara: Kaynak Yayınları: 37, Sistem Ofset, 1984.

Kazıcı, Ziya, Osmanlılarda Vergi Sistemi, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1977.

Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), Ankara: Sevinç Matbaası, 1985.

Nagata, Yuzo, Tarihte Ayanlar-Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme-, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.

Oğuz, Burhan, Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri III, İstanbul: Simburg Kitapçılık, 1997.

Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Özön, Mustafa Nihat, Osmanlıca Türkçe Sözlük, 6.b. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1979.

Sayın, Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi), Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 1999/352, 1999.

Sbornik, A. M., "Jön Türk Hareketi Öncesinde Doğu Anadolu'da Ayaklanmalar (Moskova Arşivi Belgelerine Göre)", Moskova, 1958, s. 48-65, içinde: Kars, Belgelerle 1908 Devrimi Öncesi Anadolu, Ankara: Kaynak Yayınları: 37, Sistem Ofset, 1984.

Sertoğlu, Midhat, Osmanlı Tarih Lugatı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.

Sertoğlu, Murat, Atçalı Kel Mehmet, İstanbul, 1982/3.

Sınıflı Toplum, Devlet ve Vergiler, Birinci Baskı, Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları No: 14, 1976.

Şener, Abdüllatif, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul: İşaret Yayınları: 39, Bilimsel Araştırma Dizisi: 6, 1990.

Tabakoğlu, Ahmet, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul: Dergah Yayınları, Emek Matbaacılık, 1985.

Tabakoğlu, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.

Türkçe Sözlük, Dördüncü Baskı, Hazırlayan: Mehmet Ali Ağakay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 247, 1966.

Uluçay, Çağatay, Atçalı Kel Memed, İstanbul, 1968.

Ulusalkul, Nedim, İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi "Erzurum İhtilali", Ankara: Ankara Basımevi, 1937.

Yavi, Ersal, Bir Ülke Nasıl Batırılır?, İzmir: Yazıcı Basım Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti, 2001.

Yetkin, Sabri, Ege'de Eşkiyalar, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 35, 1997.